

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Sosial elmlər və psixologiya fakultəsinin
fəlsəfə ixtisası üzrə qiyabi şöbəsinin
(qrup)IV kurs tələbəsi

BERQSONUN HƏYAT FƏLSƏFƏSİ
mövzusunda
BURAXILIŞ İŞİ

Elmi rəhbər: f.e.n. Veyisova S.M.

Kafedra müdiri: f.e.d. prof. Aslanova R.N.

B A K İ - 2010

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

FƏSİL I. A.BERQSONUN METAFİZİKASI

1.1. METAFİZİKAYA GİRİŞ

1.2. ŞÜUR – HƏYACANLAR AXINI KİMİ

FƏSİL II. YARADICI TƏKAMÜL TƏLİMİ

2.1. “HƏYATI CİRPINTI” YARADICI TƏKAMÜLÜN ƏSASI KİMİ

2. 2. İNTELLEKT VƏ İNTUİSİYA

FƏSİL III. A.BERQSONUN ETİK TƏLİMİ

3.1. CƏMİYYƏT VƏ ƏXLAQ

3. 2. ƏXLAQNAN DİNİN BAĞLILIĞI

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

GİRİŞ

Anri Lui Berqson (1859-1941) – XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısı qərb fəlsəfəsinin ən tanınmış və görkəmli filosoflarından biridir. O, Parisdə anadan olmuşdu, onun valideynlərindən biri fransız, biri isə yəhudi idi. O, çalışqan tələbə olmuşdu və hər cür mükafatlara layiq görülmüşdü. Müasir elmin ənənələri qarşısında secdə edirdi, riyaziyyat və fizika üzrə ixtisaslaşdı, amma fakültəsi onu elmin arxasında gizlənən metafizik problemlərlə üz-üzə qoydu. O, spontan olaraq fəlsəfəyə üz tutdu. 1988-ci ildə özünün ilk əsas əsərini yazdı. Bu əsərin adı “Zaman və azad iradə”dir. 1900-cü ildə College de Fransanın professoru oldu. Onun bundan sonrakı fəaliyyəti bu kolleclə bağlı oldu. 1907-ci ildə o, öz şah əsərini – Yaradıcı təkamül – yaratmaqla dünyaşöhrəti qazandı. A.Berqson fəlsəfə doktoru, Fransa elmlər akademiyasının üzvü, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

Fransız filosofu klassik metafizikanın ən-ənələrini bərpa etmişdir. Qərb fəlsəfəsinin humanitar-antropoloji cərəyanın banilərindən biri hesab edilir. İntuitivizmin, təkamül spiritualizmin, həyat fəlsəfəsinin nümayəndəsidir. Berqson fəlsəfəsinə neoplatonizmin, Xristian mistitizminin, psixanalitik cərəyanların güclü təsiri olmuşdur.

Onun əsas əsərləri – „Materiya və yaddaş” (1896), „Yaradıcı təkamül“(1907), „Metafizikaya giriş“ (1903), „Əxlaq və dinin iki mənbəyi“(1932) və s.

Baxmayaraq ki, berqsonizm adlı fəlsəfi məktəb geyd etmək mümkün deyil, lakin berqson təlimi bir çox tanınmış filosof, psixoloq və ədəbiyyatşunaslara güclü təsir göstərmişdir. Berqson fəlsəfəsinin praqmatizmə, ekzistensializmə, personalizmə, A.Toynbinin tarixin fəlsəfəsinə təsiri müşahidə olunmuşdur. Berqson irrasionalizm cərəyanının yayılmasında böyük rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində katolik modernizmin fəlsəfi əsasını Berqsonun “yaradıcılıq təkamülü” təşkil etmişdir. Berqsonizmin əsas müddəaları və anlayışları : materiya dünyasına qarşı aktiv və dəyişkən olan şüur anlayışı; həyat “həyacanlar axını”,

sürəklilik anlayışı; intellektin yalnız instrumental-praktiki funksiyası geyd edilir; intellekt funksiyası maddi və məkan dünyası ilə bağlıdır, həyatın maddi aspektləri və məkanda ifadəsi ilə bağlıdır; intuisiya isə həyatın zahiri mücəssimələri ilə deyil, onların daxili varlığının, bilavasitə hiss olunması ilə bağlıdır.

Onun dünyagörüşünün formalaşmasında bir necə mərhələ geyd edilmişdir. Elmi fəaliyyətin ilkin mərhələlərində, yəni XIX əsrin sonunda psixologiyanın problemləri onun əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. O psixikanın öyrənilməsində obyektiv metodları tənqid edir, xüsusilə də mexaniki-materializm mövqeyindən onu təhrif edənlərə qarşı çıxır. Berqsonun əsas fəlsəfi əsərlərindən biri “Yaradıcı təkamüldür”. Bu yeni istiqamət nöqtəyi-nəzərində təkamül Darwinin təklif etdikləri kimi mübarizənin və dağılmanın kortəbii və tutqun mexanizmi deyildir.

Berqson təkamülündə sürəkliliyi, quvvələrin toplanmasını, həyatın və zəkanın ixtiracılıq qabiliyyətini, mütləq olaraq yeni olanın ardıcılıqla, dəqiqliklə işlənilib hazırlanmasını hiss edirik.

1932-cu ildə “Əxlaq və dinin iki mənbəyi” adlı əsərinin nəşrindən sonra berqsonizm daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb. Bu əsərdə tək varlığın və idrakin problemləri deyil, həmcinin ictimai inkişaf, mənəvi inkişaf problemləri xüsusi önəm kəsb edir. İctimai həyat, əxlaq və din qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilir. Berqson təkamül prosesinin izahında dini-mistik mövqedən çıxış edir, “həyatı cırpıntı” anlayışı isə həyat fəaliyyətinin sirri və dərk edilməz olduğunu qeyd edir.

Berqsonun ictimai həyatın problemlərinə müraciəti təsadüf xarakter daşımamışdır. O, ilk növbədə XX əsrin birinci yarısında dünyada baş verən sosial prosesləri anlamağa çalışırdı, qərbi dünyasını sarsıdan inqilablar və dünya müharibələrini. Ümumilikdə Berqson pasifist nöqtəyi nəzərdən çıxış edirdi və onu ilk növbədə sülhün qorunub saxlanılması maraqlandırır. Bunun həllini aqressiv quvvələri neytrallaşdıran beynəlxalq qurumların yaradılmasında görürdü.

Sülhün qorunub saxlanılmasında millətlər Liqasına çox ümid bəsləyirdi. Berqson hesab edirdi ki, komfort və təmtəraqa olan həvəs müharibələrin mənəvi səbəbidir və buna qarşı asketizm ruhunun formalaşmasını önəmli hesab

edirdi. Bütün bunlar konflikti aradan qaldırmağa və bəşəriyyətin açıq cəmiyyətdə yaşamasına köməklik edə bilər.

1.1. METAFİZİKAYA GİRİŞ

XX əsrin başlanğıcının fəlsəfi inkişafı fizikanın və psixologiyanın müharibəsi kontekstində yazıla bilər. Fikir onun obyektinə başlaya bilər... Nəhayətdə, ardıcıl olaraq çalış ki, maddi fenomenlər və riyazi qanunlar içərisindən onun mistik reallığını üzə çıxarasan. O özündən başlaya, məntiqin zərurəti ilə idarə oluna bilər. Bütün şeyləri zəka formaları və yaradıcı kimi dərk etmək üçün müasir elmin inkişafında riyaziyyatın və mexanikanın üstünlüyü, fizikanın və sənayenin qarşılıqlı təsiri artmaqda olan ehtiyacların ümumi təzyiqi altında fırladıqlara materialist impuls vermişdir. Elmlərin ən uğurlusu fəlsəfənin modellərinə çevrilmişdi. Dekart təkid edir ki, fəlsəfə özündən başlamalıdır və sonradan ətraf dünyaya çıxmalıdır. Lakin qərbi Avropanın sənayeləşməsi Dekartın əksinə olaraq, təfəkkürü fikirdən qoparıb ayırdı, onun maddi predmetlərin yönümünə gətirdi.

Spenser sistemi mexaniki nöqtəyi-nəzərin ən yüksək ifadə formaları idi. O, “darvinizmin filosofu” adlandırılmasına baxmayaraq, industrializmin inikası və nümunəsi idi; o, sənayeni şöhrətləndirir, yüksək dəyəərə mindirir, onun nöqtəyi-nəzəri həyatın gücünü duyan bioloqun nöqtəyi-nəzərindən daha çox, materiyanın hərəkətini öyrənilməsi işinə özünü həsr edən mexanikin və ya mühəndisin baxışları idi. Onun fəlsəfəsinin sürətlə geriləməsi fiziki idrakin öz aparıcı yerini getdikcə daha çox bioloji nöqtəyi-nəzərə verməsi ilə bağlı idi. Bu nöqtəyi-nəzər dünyanın mahiyyətini və sirrini predmetlərin ətaləti ilə deyil, həyatın inkişafı ilə bağlamaq meyindən irəli gəlirdi. Əslində, bu günlərdə materiyanın özü həyatı məzmun kəsb etmişdi. Elektrik və maqnetizmlə bağlı tədqiqatlar, elektronun kəşfi fizikaya vitalist bir yönüm vermişdi. Beləliklə, psixologiyanın fizikaya deduksiyası /bu və ya digər dərəcədə ingilis təfəkkürünün şöhrəti üçün bir əsas idi / əvəzinə biz vitalistik fizikaya demək olar ki, canlandırılmış materiyyaya yaxınlaşmaqdaydıq. O, Şopenhauer idi ki, müasir təfəkkürdə ilk dəfə olaraq həyat anlayışının qüvvə anlayışına nisbətən daha fundamental və daha təsirli əhəmiyyət daşdığını vurğulayırdı. O, Berqson idi ki, XX əsrin əvvəlində bu ideyanı qəbul etdi və öz səmimiyyətinin

öz bəlağətinin gücü ilə skeptik dünyanı canlı dünyaya çevirdi (2, 431).

Bu bir qəribə, təəcüblü, əcayib bir şey idi ki, Berqson indi öz daxilində materializm əjdahasını öldürsə də, gencliyində Spenserin ardıcılı idi. Amma çox bilik skeptisizmə gətirib çıxarır; ilk ardıcıllar sonradan dönük olduqları kimi ilk günahkarlar sonradan çevrilib müqəddəs olurlar. O, Spenseri nə qədər çox öyrənirdisə onun üç alternativ arasında – materiya və həyat, bədən və ruh, determinizm və seçim arasında – tərəddüdü bir o qədər də artırdı. Həyatın cansız materiyadan törəməsi haqqındakı konsepsiyaya o, artıq inanmırdı. Bu nəzəriyyədən yüz il keçdikdən sonra və minlərlə uğursuz təcrübənin aparılmasından sonra materialistlər həyatın mənşəyi probleminin həllinə yaxınlaşa bilməmişdilər. Təfəkkürlə bilik bi-biri ilə əlaqələndirilsələr də, bu əlaqənin öz təbiəti aşkar deyildir. Əgər ruh materiyadırsa, əgər hər hansı bir əqli akt əsəb sisteminin bir nəticəsidirsə, şüurun faydası nədədir? Determinizm azad iradədən daha ağılabatandırmı? Əgər indiki an heç bir həyati və yaradıcı seçimə malik deyilsə, materiyanın və hərəkərin əvvəlki vəziyyətindən total və mexaniki olaraq alınan bir məhsuldursa, onda indiki hər bir an əvvəlki anın nəticəsi olmuş olar. Belə olduğu halda, əvvəlki anın özü də ondan daha öncə mövcud olanın nəticəsi kimi çıxış etməlidir. Belə olduqda, biz ilkin dumanlıqları sonrakı bütün hadisələrin – Şekspir pyeslərinin hər bir yönününün və onun hər bir qəlb ağrısının səbəbi hesab etməliyik. Beləliklə, Hamletin və Otelonun, Maqbetin və Lirin dumanlı ritorikası və hər bir cümləsi əfsanəvi dumanlığın strukturu və məzmunu ilə uzaq səmalarda artıq yazılmışdı. Sadəlövhlər üçün nə qədər yaxşı bir plandır. İnanmayan nəsillər üçün isə bu nəzəriyyə nə qədər problem yaradır. Bu necə sirrdir, necə möcüzədir ki, Əhdiətiqdən və Əhdi-cədidən daha mifik görünsə də, faciələrə rəğmən təsəlli vermək iddiasındadır. Berqson materiyaya qarşı qiyam qaldırırdı. Əgər Berqson belə tezliklə şöhrətə yüksəlmişdisə bu, onun nəticəsi idi ki, bütün şübhələnənlər möminliklə inandıqları zaman o, bu inamı şübhə altına almağa cəsarət etmişdi.

Berqson deyirdi ki, mən inanıram ki, fəlsəfədə təkzibə sərf olunan vaxtı, adətən, itirilmiş vaxtdır. Mütəfəkkirlər bir-birinə qarşı çox hücumlar etmişlər, indin bunlardan nə qalır? Heç nə və ya, çübhəsiz ki, çox az şey. O zaman ki, biz hər hansı bir

fəlsəfəni sübut edir və ya təkzib edirik, sadəcə olaraq, digər bir fəlsəfəni təklif edirik. Elə təklif etdiyimiz fəlsəfə də birincidə olduğu qədər bizim ümidlərimizi doğrultmaya bilər. İnsani təcrübə genişləndiyi və ümidlər dəyişildiyi üçün, biz ifşa etdiyimiz “yalanlar”ın içərisində bir sıra “həqiqət”lərin olduğunu anlayırıq və ola bilsin ki, gəncliyimizin əbədi həqiqətləri içərisində bir çox yalanlar mövcuddur. Biz qiyam anlarını yaşadığımız zaman determinizmə və mexanisizmə meyilli oluruq, onlar nə qədər də sinik və iblisanədir; amma qapını qəfildən, gözlənilmədən ölüm kəsdirdiyi zaman biz digər bir ümidlə yaşayırıq. Fəlsəfə - zamanənin funksiyasıdır (2, 443).

Berqsonu oxuyarkən diqqəti hər şeydən öncə onun üslubu cəlb edir: bu, parlaq üslubdur, amma Nitşesayağı paradokslarla deyil, fransız prozası ənənələrinə aydınlığı ilə parlaqdır. Fransız dilində səhv söyləmək başqa dillərə nisbətən daha çətin-dir, çünki fransızlar tutqunluğa dözümlü deyillər və həqiqət uydurmada daha aydındır. Əgər Berqson bəzi hallarda tutqun fikirlər irəli sürürsə, bu, onun obrazlarının zənginliyindən, analogiyalarından və illüstrasiyalarından irəli gəlir. O, metaforlara, demək olar ki, semit bir ehtirasla bağlıdır. Biz unutmamalıyıq ki, Yaradıcı Təkamül XX əsrin ilk fəlsəfi şedevridir.

Ola bilsin ki, Berqson intellektin tənqidini intuisiyanın diktəsi ilə deyil, dərrakənin daha geniş zəmin üzərində qursaydı, daha müdrək görünərdi. İntrospektiv intuisiya elə xarici duyğu qədər səhv etməyə dücardır; hər şey təcrübə fakt vasitəsilə yoxlanılmalı və bu yoxlanılma nəticəsində də ona düzəliş edilməlidir. Berqson güman edir ki, intellekt dəyişilməni, reallığı və həyatı deyil, yalnız müəyyən vəziyyətləri dərk edə bilir. Berqsondan daha öncə Ceyms yazırdı ki, təfəkkür – keçid ideyalarının axınıdır. Berqsona görə, ideyalar” – sadəcə olaraq, təfəkkürün yaddaşdan seçib götürdüyü nöqtələrdir; əqli cərəyan qavrayışın sürəkliliyini və həyatı əks etdirir.

Bu, intellektualizmin ifrat dərəcəyə çatdırılmasının düzgünlüyünü yoxlama çağırışı çox bəlağətli və faydalı idi. Amma fikrin yerini intuisiya ilə tutmaq təklifi bir o qədər də müdrək təklif deyildi. Bu, gəncin fantaziyalarına uşaq nağılları ilə düzəliş verməyə bənzəyirdi. Gəlin, irəli getməklə səhvlərimizi düzəldək, geriye

qayıtmaqla yox. “Dünya intellektdən çox əzab çəkir” demək – dəlinin cəsarətini tələb etmək deməkdir. Təfəkkürə qarşı romantik etiraz Russo və Şatobriandan başlamış, Berqsona, Nitsçeyə və Ceymsə qədər davam etmiş və öz işini görmüşdür. Əgər bizdən intuisiya ikonası qarşısında şam yandırmaq tələb olunmayacaqsa, biz Zəka İlahəsini taxtdan salmağa razıyıq. İnsan instinkt vasitəsilə mövcuddur, amma ağıl, dərrakə vasitəsilə tərəqqi edir.

Berqsonda ən yaxşı cəhətlərdən biri onun materialist mexanizmə qarşı hücumudur. Bizim alimlər öz laboratoriyalarından bir az razı idilər və düşünürdülər ki, bütün kosmosu sınaq borularında yandırsınlar. Materializm elə bir qrammatikaya bənzəyir ki, yalnız isimləri tanıyır, amma reallıq elə dildə olduğu kimi təkcə isimdən, materiyadan deyil, həm də bir fəl, sifət, tamamlıq olaraq əməllərdən, həyatdan və hərəkətdən ibarətdir. Berqson “materiya” nın nə olduğu sualını özünə həmişə verir. O, düşünür ki, dünya və onun ruhu, bədən və ruh, materiya və həyat bir-birlərinə düşməndirlər. Amma materiya, bədən və “dünya” – sadəcə olaraq, bir materialdır ki, ağıl və iradə tərəfindən formalaşdırılana qədər gözləməlidirlər. Və kim bilir ki, bu şeylər də, həmçinin həyatın formaları və ruhun əlamətləri deyil ? Ola bilsin ki, Heraklit burada Tanrıların mövcudluğunu da söyləyə bilərdi.

Berqson tərəfindən darvinizmin tənqid olunması təbii olaraq onun vitalizmindən doğulurdu. O, Lamark tərəfindən müəyyən olmuş fransızların ənənəsini davam etdirir, təkamülün aktiv qüvvələri kimi impulsları və arzuları görürdü. Onun canlı xarakteri Spenserin təkamül konsepsiyasını rədd edirdi. Həyat isə pozitiv qüvvədir. O elə bir şeydir ki. öz orqanlarını öz arzularının inadla yerinə yetirilməsi prosesində yaradır. Biz Berqsonun bioloji təhsilinin bütövlüyü, onun ədəbiyyatla yaxından tanışlığı qarşısında heyranıq hissini yaşamalırıq. O, Spenserdən fərqli olaraq, öz erudisiyasını mötədilliklə təqdim edir, heç zaman öz ləyaqəti ilə öyünmür. Bütövlükdə, Darvini onun tərəfindən tənqidi öz effektivliyini sübut etmişdir. Təkamül nəzəriyyəsinin darvinçi cizgiləri indi, ümumiyyətlə, rədd edilmişdir.

Berqsonun Darwin dövrünə olan münasibəti bir çox hallarda Kantın Volter dövrünə olan münasibətə ehyam vurur. Kant çalışırdı ki, dünyəvi, qismən də ateistik

intellektualizm dalğasını dəf etsin. Bu dalğa Bekon və Dekartdan başlamışdı, Didronun və Hyumun skeptisizmində sona çatmışdı. Kant intellektin transendental problemlər sahəsində son ssözə malik olmasını təkzib edirdi. Amma Darvin şüursuz olaraq, Spenser şüurlu olaraq Volterin, ondan da daha çox Volterin ardıcılıqlarının qədim inama qarşı yönələn hücumlarını təzələdilər. Mexaniki materializm XX əsrin başlanğıcında öz əvvəlki qüdrətini bir daha qazanmışdı. Berqson ona qarşı hücum etmişdi,- biliyin Kant çı tənqidi ilə, materiyanın yalnız ruh, vasitəsilə məlum olduğunu irəli sürən idealist konsepsiya vasitəsilə yox. Berqson Şopenhauerun ardınca gedərək, həyatın möcüzələrini və incəliklərini daha yaxşı izah edərək həm obyektiv, həm də subyektiv dünyada qıcıqlandırıcı prinsipə, aktiv entelexiyaya istinad etdi. Vitalizm heç bir zaman belə qətiyyətlə sübut olunmamış və belə cazibəli qiyaftədə olmamışdı.

Berqson çox tez məşhurlaşdı, çünki o, insan qəlbində əbədi yaşayan ümidləri müdafiə edirdi. O zaman ki, insanlar fəlsəfəyə hörmətlə yanaşdıqları halda ölməzliyə və ilahiyə inana biləcəklərini aşkar etdilər, onlar sevindilər və minnətdar oldular. Berqsonun mühazirə otağı dəbdəbəli, xoşbəxt xanımların salonuna çevrildi. Onlar Berqsonun natiqlik məharətində öz ürəklərinin arzularını öyrəndilər. Sindikalistlər gördülər ki, Berqson tərəfindən intellektualizmin tənqidi onların öz müqəddəs yazısını – “az fikir və çox əməl”i – bəraətləndirir. Amma Berqsonun bu qəfil şöhrəti itirilmək təhlükəsi qarşısında qaldı. Berqson Spenserin taleyini bölüşə bilirdi, o, Spenser ömrünün son illərini sanki ona görə yaşayırdı ki, öz şöhrətinin dəfn mərasimində iştirak edə bilsin (2, 446).

Amma, hər halda Berqsonun müasir fəlsəfəyə verdiyi töfhələr çox dəyərlidir. Onun tərəfindən vurğulanan iki cəhət isə bizim intellektual ehtiyaclarımızın ödənilməsində daha böyük əhəmiyyətə malikdir: vəziyyətin sezilmədən dəyişilməsi və ruhun dəyişdirici fəaliyyəti. Biz belə düşünməyə yaxın idik ki, dünya artıq tamamlanmış və bizə qədər artıq müəyyənleşmişdir. Biz düşünürdük ki, bizim təşəbbüslərimiz özünüaldatmadır və bizim söylərimiz taleyin iblisinə gülüşüdür. Berqsondan sonra isə biz dünyanı bizim səlahiyyətlərimizin mərhələləri və materialı kimi

görməyə başladır. Ona qədər biz nəhəng ölü bir maşının vintləri və təkələri idik, amma indi isə, əgər istəsək, yaradıcılıq dramına öz əlavələrimizi edə bilərik.

1.2. ŞÜUR – HƏYACANLAR AXINI KİMİ

Berqson belə mühakimə yürüdü ki, biz təbii olaraq materializmə meyliyik. Çünki biz məkan terminləri ilə düşünməyə vərmişik; biz hamımız həndəsəçiyik. Amma zaman məkandan daha mühümdür, daha fundamentaldir. Zaman həhatın, bəlkə də bütün reallığın mahiyyətində özünə yer alır. Bizim başa düşməli olduğumuz şey ondan ibarətdir ki, zaman bir yığın, toplumdur, bir artım, inkişafdır, sürəklilikdir. “Sürəklilik keçmişin davamlı tərəqqisidir və bu tərəqqi gələcəyi həzm edir, irəli getdikcə isə şişir”. Bu o deməkdir ki, keçmiş özünün bütövlüyündə indiyə qədər uzadılmışdır və burada öz aktuallığını və fəallığını qoruyub saxlaya bilir. Sürəklilik o deməkdir ki, keçmiş bu vaxta qədər duruş gətirə bilmiş və heç nəyini itirməmişdir. “Biz şübhəsiz ki, öz keçmişimizin yalnız kiçik bir parçası ilə düşünürük, amma bu bizim bütün keçmişimizlədir... Biz bu qaydada xəyala dalırıq arzu edirik və fəaliyyət göstəririk”. Zaman elə bu səbəbdən də yığındır, gələcək heç bir zaman keçmişdəki kimi ola bilməz, çünki yeni yığın hər bir addımda yüksəlir. “Hər bir an yalnız yeni olan bir şeydir... dəyişiklik bizim güman etdiyimizdən daha radikaldir”. Hər şeyin qabaqcadan xəbər verilə bilməsi yalnız mexaniki elmin məqsədidir və eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, bu bir intellektual yalandır. Ən azı”şüurlu varlıqlar üçün mövcud olmaq – dəyişilmək, dəyişilmək – yetkinləşmək – isə özünü sonsuz olaraq yaratmaq deməkdir”. Əgər bu hər şey üçün doğrudursa, bəs onda necə olsun? Bəlkə də bütün reallıq – zaman və sürəklilikdir, təşəkkül və dəyişilmədir? (2, 433).

Berqsona görə düşünülmən zaman 'məkanlaşmış zamandır' və gerçək zamanla bağlılığı yoxdur. Bergson fiziki və gündəlik anlamda düşünülmən belə bir zaman

anlayışından gerçək zaman olaraq adlandırdığı sürəyi (le Durée) birbirlərindən fərqli olaraq ayırır. Bu sürəklilik doğrudan yaşanır, başqa sözlə Bergson sürənin (le Durée) yaşanmış zamandan başqa bir şey olmadığı inancındadır. Sürəklilik daxili həyatın, yaşantının bir formasıdır. Bergson sürəkliliyin anlaşılması üçün bir melodiyanın qavranmasını örnək olaraq göstərir. Melodiya ardıcıl gələn müsiqi notlardan ibarət olduğuna baxmayaraq biz onları bir bütün içində dinləyirik. Yəni hər sonra gələn ton öncəkindən fərqli olmasına baxmayaraq biz onları ayrı ayrı müsiqi notları olaraq deyil anlamlı bir melodiya olaraq bütünləşdiririk. Bu

.Bergsona görə keçmiş və gələcək zaman birbirlərindən ayrılamaz. Və keçmiş heç bir zaman tamamən yox olub getməz. Sürə ((le Durée) keçmiş, indiki, və gələcək zaman arasında ayrılmaz bir birlik qurar. Sürəklilik bu anlamda keçmiş zamanın indiki və gələcək zamanda davam etməsi olaraqda anlaşılabilir. Sürəklilik tanımlamaz olmasına baxmayaraq tamamən insana yabancı deyildir. Ona görə biz bu sürəkliliyi sadəcə və sadəcə intuitiv anlayabilir və qavrayabilirik. İntuitiv düşünmə bu anlamda sadəcə tək sürəkliliyi düşünmə olmayıb eyni zamanda insanın özünün iç dünyasına dönüş anlamındada vacib məqamdır. Sürəklilik eyni zamanda Bergson metafizikasının təməlidir.

yaşadığımız gerçək sürəklilik sayəsindədir. Əsas problem "zaman" anlayışıdır.

O, zaman anlayışının onun çağına dək bütün filosofların, bu məsələ ilə açıqlamalarını təhlil etmişdir. Bergsona görə əski fəlsəfənin anladığı zamanı, məkan kontekstində tətbiqi mümkündür. Belə bir görüş zaman anlayışının daxili

problemini həll etməyə yetməz.

Dəyişmə sürəklilikdir, bu baxımdan aramsız bir irəliləmədir. İrəliləmə isə canlı varlıq üçün vacib məsələdir. Bergson "dəyişmə" anlayışını digər fəlsəfi anlayışlardan ayırır. Ona görə dəyişmə bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə keçmək deyil, ilk öncə bir yenilik ortaya qoymaq üçün yaradıcı qüvvədir.

Sürəklilik yaradıcı anlamdır. Dəyişmənin başqa bir səbəbidə insan daxilində olan cırpıntıdır. Dəyişmənin canlı varlıqlarda bir hadisə olduğu açıqdır. Bütün dəyişmələr, bir sürə içinde gerçəkləşir. Sürə içinde gerçəkləşən hadisə yaradıcı bir atılımdır. Sürə bir axışdır, aramsız bir irəliləmədir.

“Şüurun bilavasitə məlumatları” əsərində experimental psixologiyanın nümayəndələrindən fərqli olaraq Bergson şüurun kəmiyyət xarakteristikasını inkar edir. O, hesab edir ki, kəmiyyət xarakteristikasını gerçəyin yalnız oxşar və təkrar elementlərdən ibarət olan sahəsinə aid etmək haqlıdır. Oxşarlıq isə inkişaf üçün vacib olan keyfiyyət dəyişikliklərinin yoxluğuna səbəbdir. Eyni, bir-birinə oxşar elementləri Bergson maddi varlıqda tapır. Materiyanın bu çür anlamı Spenserin nöqtəyi nəzəri ilə üst-üstə düşür. Spenserə görə dəyişikliklər məkanda oxşar maddələrin bir-biri ilə birləşməsinin və ayrılmasının nəticəsidir. Bu isə maddi dünyaya mexaniki və metafizik nöqtəyi nəzərdir. Materiyanın metafizik anlamını düzgün hesab edir. Bergson Spenserin təkamül konsepsiyasını tənqid edir və qeyd edir ki, oxşar elementlərin mexaniki birləşməsi və ayrılması inkişaf hesab edilə bilməz. Lakin onun fikrinə görə maddi dünyada həqiqi inkişaf yoxdur. Mürəkkəb birləşmələr əmələ gəlir və məhv olur.

Mexaniki və metafizik nöqtəyi nəzərdən başa düşülən maddi dünyaya Bergson “Şüur axını” anlayışını qarşı qoyur. Şüurun özündə o, iki səviyyəni qeyd etmişdir: üzdə olan “mən” və daxili “mən”. Üzdə olan “mən” xarici dünya ilə bilavasitə kontaktdadır, məkanda müəyyən edilir. Daxili “mən” isə həqiqi psixi reallıqdır, şüurun bilavasitə özüdür. Daxili “mən” sonsuz axındır, dəyişkəndir. (26, 50). Şüurun vəziyyəti müxtəlifdir, onlar arasında sərhəd yoxdur. Aramsız “şüur axınına” kəmiyyət xarakteristikasını aid etmək mümkün deyil.

Bunun mümkünsüzlüyü həm də şüurun hər yeni vəziyyətinin əvvəlkindən keyfiyyətə çox fərqli olduğu ilə bağlıdır. Berqson şüuru sürəkli adlandırır, reallığın keyfiyyət baxımından dəyişilməsidir, bu isə yalnız şüura aiddir. Sürəklilik – şüurun müxtəlif ardıcıl vəziyyətləridir.

Sürəklilik zamandan fərqlidir. Zaman yalnız məkan kəmiyyət dəyişikliyinə xarakterizə edir, yalnız maddi dünyada istifadəsi mümkündür. Sürəklilik isə şüurun fəaliyyətini xarakterizə edir, onu psixoloji vaxt adlandırmaq olar. Maddi dünyada determinizm və qanunauyğunluq mövcüddursa, Berqsonun məntiqinə görə şüur öz-özünə baş verən aktivlikdir. Bu nöqteyi nəzəri dinamik adlandırır. Şüurun azad olduğunu sübut edir “azadlıq faktıdır”. Müəyyən psixoloji durumu anlamaq üçün onun əvvəlki vəziyyətini anlamaq gərəkdir.

Berqson ilk öncə psixikada müşahidə olunan keyfiyyət dəyişikliyinə, yeni bir şeyin yaradıcılığı faktını anlamağa çalışır. Yaddaş şüurun funksiyasıdır (26, 53).

Həyat keçmişdən bu günə doğru uzanan aramsız bir axışdır. Keçmişin geriyyə dönməsi mümkün deyildir. Bu uzanan sürəklilikdə, keçmiş özü özünü qoruyar, saxlar. Burada sürəkliliyin bitməyən bir axış olduğu vacib məqamdır. Sürəklilik sonu olmayan, yalnız özü özünü dərk edə bilən bir anlayışdır. Başqa bir tərəfdən, sürəklilik bölünməyən, ölçülməyən bir atılımdır, bir həqiqətdir. Sürəklilik üçün “vardır” deyilə bilməz, yalnız “olmaqdadır” deyilə bilər. “Vardır” demək, bəlli bir anlamda bir “yerə” qoymaqdır. Sürə bəlli bir yerdə deyildir, bitməyən dəyişiklikdir. İnsan düşünən bir varlıqdır, və onun həyatında anlayış gücünün (zeka) önəmli bir yeri vardır. Lakin zəka nə həyatı, nə də sürəkliliyi bir bütünlük içində qavrayabilir. A. Berqsonun «Yaradıcı təkamülü» adlı fundamental tədqiqatında qeyd edirdi ki, axı bizim mövcudluğumuz bir-birini əvəz edən məqamlardan ibarət deyildir: belə olsaydı, həmişə ancaq indiki zaman olardı, nə keçmiş zamanın indiki zamanda davamı, nə təkamül, nə də konkret davamlılıq olmazdı. Davamlılıq (sürəklilik) gələcəyi öz içinə alan və irəli hərəkət etdikcə şişib böyüyən keçmişin arısı kəsilməz inkişafıdır. Ancaq keçmiş arısı kəsilməz şəkildə böyüyüb artırsa, demək o, sonsuza qədər qorunub saxlanır. Beləliklə Berqsonun fikrinə görə, yaddaş xatirələrin yığılmasından təşkil edilməmişdir və onları müvafiq rəflərə düzməklə fərqlənmişdir.

Burada nə siyahı, nə də rəf var; burada hətta sözün məxsusi mənasında bir elə xüsusi bacarıq da yoxdur, çünki bacarıq deyilən məvhum fasilələrlə hərəkət edir, istədiyi və bacardığı zaman bu hərəkəti icra edir, üstəlik keçmiş keçmişin üstünə qat-qat, arasıkəsilmədən yığılır. Əslində keçmiş öz-özlüyündə, avtomatik saxlanılır. Şübhəsiz, istənilən zaman keçmiş bütövlükdə arxamızca sürünür: uşaqlıqdan nəyi hiss etmişik, nəyin haqqında düşünmüşük – bütün bunlar indiki zamana doğru dartınır, onunla birləşməyə can atır, hər şey şüurun qapısına dirənir, onu sıxışdırıb çıxarmağa cəhd göstərir. Zəhin mexanizmi də elə bu əsasda fəaliyyət göstərir, keçmiş məcmu halında şüursuz vəziyyətə sıxışdırmaq, şüur halında yalnız konkret vəziyyəti işıqlandıran faktları saxlamaq...Digər xatirələr yalnız kontrabanda yolu ilə yarımaçıq qapıdan içəri sızıb keçə bilər. Şüuraltının göndərdiyi casuslar bizə elə xəbərləri çatdırırlar ki, özümüz də bilmədən onları izləyirik. Ancaq qaranlıq şəkildə olsa belə, hiss edirik ki, keçmiş bizi tərk etmir. Berqsona görə, həyat «bir mərkəzdən yayılan və bütün çevrəsi ilə dayanan və yerində sayan titrəyişlərlə hərəkət edən nəhəng bir dalğaya bənzəyir; maneə yalnız bir nöqtədə qalib gəldiyindən təkan sərbəst keçir. İnsan forması bu azadlıqla seçilir». XX əsr fəlsəfəsi insanı məhz bu düşüncə formasından kəşf etdi, onun «zamana qarşı həssaslığını» artırdı.

Bizim özümüzdə yaddaş sürəkliliyin bir ifadəcisidir.zamanın qulluqçusudur. bizim keçmişimizin çox hissəsi onun vasitəsilə aktivliklə saxlanılır,zəngin alternativlər hər situasiya üçün öz mövcudluğunu saxlayır.Həyat öz miqyasında zənginliklə inkişaf etdiyi kimi,onun irsiyyəti və yaddaşı secim sahəsində genişlənir və nəhayətdə,mümkün cavabların müxtəlifliyi şüuru törədir,şüurun özü isə cavabların repetisiyası,məşq etdirilməsidir.Şüur canlı varlıqların secim qüdrətinə uyğunluğudur. O, əməli əhatə edən imkanlar zonasını işıqlandırır. O, edilmişlə edilə bilən arasındakı intervalı doldurur. Bu, faydasız bir əlavə deyil, bu, təxəyyülün canlı bir teatrıdır ki, burada alternativ cavablar labüd seçimdən öncə nümayiş etdirilir və sınaqdan çıxarılır, reallıqda canlı varlıq əməlin mərkəzidir. O, dünyaya daxil olan ehtimalları təsvir edir, necə deyərlər, mümkün əməlin müəyyən kəmiyyətidir. İnsan passiv surətdə uyğunlaşan maşın deyil, o, yönəldici qüvvənin foku-

sudur, yaradıcı təkamülün mərkəzidir (2, 434).

Berqson azad iradəni şüurla əlaqədə nəzərdən keçirir; biz azadlıq deyərkən, sadəcə olaraq, onu nəzərdə tuturuq ki, nə etdiyimiz bilirik.

Yaddaşın xüsusi funksiyası – bütün keçmiş qavrayışları yada salmaq, oyatmaqdır. Bu, indiki qavrayışa analojidir, qabaqcadan gələni və onu izləyəni bizə çatdırmaq, beləliklə, ən faydalı ola bilən qərarı bizə məsləhət bilmək, tövsiyə etmək üçündür. Amma bu, məsələnin heç də hamısı deyildir. Sadə intuisiyada sürəkliliyin çoxsaylı anlarını tuta bilmək üçün o, bizə imkan yaradır, bizi şeylərin axınından, necə deyərlər, zərurətin ritmindən azad edir. Bu anlardan çoxusu materiya vasitəsilə birləşdirilə bilir və bizə verilir.

Əgər deterministlər haqlı olsaydılar, hər bir akt əvvəl mövcud olan qüvvənin avtomatik və mexaniki nəticəsi olsaydı, motiv asanlıqla əmələ çevrilərdi. Amma əksinə olaraq seçim ağır zəhmət, səy, qətiyyət tələb edir ki, şəxsiyyətin gücünü mənəvi qravitasiyaya və tənbellik vərdişinə qarşı yönəldə bilsin. Seçim yaradıcılıq, yaradıcılıq isə əməkdir. İnsanın narahat cizgiləri də elə bu səbəbdəndir. Heyvanların seçimsiz davranışı dəyişikliklərsiz və təmkinlidir. Amma sənin itin sakit olması bu heç də bir fəlsəfi təmkin demək deyildir, bu instinktin bir müəyyənliyidir. Heyvanın həyat üslubu seçim tələb etmir və bacarmır, heyvanlarda heç bir ixtira mövcud deyildir. Heç bir ixtira qurulmuş davranış tərzini kökündən dəyişə bilməz. Biz bir davranış avtomatizmini yeni bir avtomatizmlə dəyişə bilərik. İnsanın gəlişi ilə isə vəziyyət dəyişir. Şüur bu zənciri qırır. Yalnız insan azaddır.

Zəka beyin ilə eyni deyildir. Şüur beyindən asılıdır və onunla birlikdə məhv olur. Beyin – obrazlar və reaksiya nümunələri sistemidir; şüur obrazların çağırılması və reaksiyaların seçimidir. Selin istiqaməti çayın yatağından fərqlidir, baxmaya-raq ki, bu vəhşi axını qəbul etməlidir. Şüur ona canlılıq verən bədəndən fərqlidir, baxmayaraq ki, o, onun dəyişikliklərinə uyğunlaşmalıdır.

Bu niyə belədir ki, biz zəka və təfəkkür haqqında materiyanın və beynin terminləri ilə düşünürük? Bu ona görədir ki, bizim zəkamızın, “intellekt” adlandırdığımız hissəsi materialist yönümlüdür; o, təkamül prosesində inkişaf etmişdir, maddi obyektləri, məkan obyektlərini anlamaq üçündür. Elə buradan da onun və

onun qanunları haqqında təsəvvür formalaşmışdır. Bizim intellekt sözün dar mənasında bizim bədənimizin ətraf mühitə qarşı münasibətlərini tənzimləmək, xarici predmetlərin arasındakı münasibətləri təsvir etmək, bir sözlə materiyanı düşünmək üçündür. Bu, bərk cisim, inert predmetlərin məskənidir. O, bütün təşəkkülü varlıq və vəziyyətlər seriyası kimi görür; o, şeylərin birləşdirici toxumalarını, onların həyatını quran sürəklilik axınıni diqqət mərkəzindən kənarında saxlayır.

Kinofilmə fikir verin. Bu bizim yorğun gözlərimizə hərəkətdə və fəaliyyətdə olan canlı kimi görünür. Burada elm və mexanizim, şübhəsiz ki, həyatın sürəkliyi tuta bilməmişdir. Əksinə, burada olan odur ki, elm və intellekt öz məhdudluqlarını üzə çıxarır. Kinofilm hərəkət etmir, bu, hərəkətin şəkli deyildir, bu yalnız sürətli ardıcılıqla ekranda verilən ani fotların seriyasıdır, amma bütün bunlar illüziyadan başqa bir şey olmasa da, tamaşaçı bu davamlılıqdan zövq alır, necə ki, uşaqlıqda öz baş barmağının dırnaqlarını yeyərək zövq alırdı.

Kamera da reallığın canlı axınıni statik mövqelərə bölür, beləliklə, insan intellekti vəziyyətlərin seriyasını tutur. Biz materiyanı görürük, enerji isə nəzərimizdən yayınır. Biz materiyanı bildiyimizi, tanıdığımızı düşünürük, amma biz atomu necə deyərlər, qəlbində, ürəyində enerji tapdığımız zaman çasqınlıq halını keçiririk, bizim kateqoriyalarımız əriyib yox olur. Şübhəsiz, hərəkətin bütün təfərrüatları böyük dəqiqlik naminə riyazi prosesdən kənarlaşdırıla bilər. Riyaziyyatın XIX əsrdə bütün tərəqqisi demək olar ki, ənənəvi məkan həndəsəsinə zaman və hərəkət anlayışlarının əlavə edilməsi sayəsində mümkün olmuşdur. XX əsrin başlanğıcında Maxın, Pirsonun və Anri Puankarenin təmsalında bütün elm boyu elmin öz təbiəti ilə bağlı belə bir şübhə gəlib keçir ki, dəqiq elm, sadəcə, təqribidir, o, materiyanın ətalətini həyatdan daha yaxşı qavraya bilir (2, 436).

Amma bu, bizim öz günahımızdır. Fiziki anlayışları, ümumiyyətlə, təfəkkür sahəsinə tətbiq etməkdə, biz determinizmin, mexanizmin və materializmin çıxılmaz vəziyyətində ısrarlı olaraq dayanmış oluruq. Düşüncənin sadəcə biz anı göstərə bilər ki, fizikanın anlayışları zəka dünyası üçün necə də yersizdir; biz mil haqqında yarım mil haqqında olduğu kimi həvəslə düşünürük, yer ətrafına sayahəti düşündü-

yümüz zaman isə qəfildən işıq saçırıq, fikrə dalırıq. Bizim ideyalarımız onları məkanda hərəkət edən maddi hissəciklər kimi təsvir edən hər bir söydən yayınır. Həyat bu cisim anlayışlarından qurtulmaq istəyir, çünki həyat məkanın işi olmaqdan daha çox zamanın işidir. O, vəziyyət deyil, dəyişiklikdir; o, keyfiyyət olduğu qədər kəmiyyət deyildir; o, materiyanın və hərəkətin sadəcə olaraq, yenidən bölüşdürülməsi deyil, axan və inadlı bir yaradıcılıqdır.

Şüur, Berqsonun fikrinə görə, çoxqatlı həyacanlar axınıdır: aramsız, hər zaman dəyişən yaradıcı reallıqdır. Şüurun həyacanlar axını kimi başa düşülməsi Berqsondan əvvəl Kyerkeqor fəlsəfəsində özünə yer almışdır. Berqsonla paralel analoji ideya praqmatizmin banilərindən hesab edilən Ceymsin yaradıcılığında mövcud olmuşdur. Bu axını, dəyişikliyi subyektiv vaxt birləşdirir, yəni sürəklilik, keçmiş və indiki zamanın qarşılıqlı və aramsız bir-birinə təsiri. Şüurun müxtəlif qatları vardır: dərin refleksəqədərki, yəni şüur altıdan başlayaraq üzdə olan intellektual şüura qədər. Berqson şüuraltı anlayışından istifadə edir. Şüuraltının tədqiqini vacib hesab edir. Bu baxımdan Freydin idealarını davam edir. İntellektual şüur şəxsiyyətin sosial həyatı ilə bağlıdır. Şüurun dərin qatlarında heç bir qanunlar yoxdur, yalnız faktlar mövcuddur, ən vacibi isə - sürəklilik və azadlıqdır. Yalnız üzdəki səviyyələrdə səbəbilik qanunları quvvədədir. Azadlıq problemi Kant fəlsəfəsində önəmli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əgər Kant fəlsəfəsində azadlığın statusu – praktiki idrak postulatıdırsa, Berqson təlimində bilavasitə şüur faktıdır. Kantın fikrinə görə insan transendent varlıq olaraq azaddır, Berqson fəlsəfəsində isə insan şüuraltı səviyyədə azaddır. Berqson hesab edir ki, insan intellektual səviyyədə azad deyil. Şüuru aramsız axın olaraq intellekt tərəfindən deyil yalnız intuisiya gücü ilə anlamaq olar.

FƏSİL II. YARADICI TƏKAMÜLÜ TƏLİMİ

2.1. "HƏYATI CİRPINTI" YARADICI TƏKAMÜLÜNÜN ƏSASI KİMİ

Berqson "Yaradıcı təkamülü" əsərində ondan öncəki təkamül təlimlərini tənqid etmişdir. Darvinizmi, neodarvinizmi, lamarkizmi, neoplatonizmi həmcinin Spenser tərəfindən təkamülün fəlsəfi interpretasiyasını tədqiq etmişdir. Bütün təkamül təlimlərini determinist və teleoloji təlimlərə bölərək onların ümumi nöqsanını qeyd etmişdir. Bu nöqsan – faktiki inkişafı nəzərə almamaqdadır. Deterministlərin fikrinə görə təkamül öncəki səbəblə müəyyən edilir; ənənəvi teleologiyanın nümayəndələrinə görə isə müəyyən məqsədə yönəlmişdir. Hər iki halda, Berqsonun fikrinə görə, proses qabaqcadan müəyyən edilmiş kimi görünür və həqiqi yeniliyin yaranmasını inkar edir.

Keyfiyyətə hər bir hadisə Berqsona görə gözlənilməz baş verir və onun yaranması ehtimalını qabaqcadan nəzərə almaq mümkün deyil.

Bioloji təkamülə, Berqson şüurun fəaliyyəti izahi zamanı irəli sürülmüş inkişaf – sürəklilikdir, idealistik sxem nöqtəyi nəzərindən yanaşmışdır. Şüur, ilk öncə

üstün şüur, həyatın təməlidir. Berqson, bu baxımdan obyektiv idealist kimi çıxış edir. Lakin yaradıcılığının ilkin mərhələlərində fərdi şüurun analizi ilə məhdudlaşaraq subyektiv idealist mövqeyindən çıxış etmişdir.

Berqson fəlsəfəsi öncəki obyektiv idealizm formalarından fərqlidir. Burada ənənəvi idealizmə xas olmayan yeni məsələlər qaldırılmışdır. Berqsonun təkamül konsepsiyası mexanistik materializmə xas olan metafizik düşüncəyə, həmçinin idealizmin başlangıç forması olan platon fəlsəfəsinə qarşı çıxış edir. Platon fəlsəfəsində, varlığın mahiyyəti dəyişilməzdir və müşahidə olunan dəyişikliklər varlığın yalnız üzdə olan tərəflərinə aiddir. Substansiya dəyişilməzdir fikrinə qarşı Berqson dəyişiklik – substansional və möhkəmdir fikrini irəli sürmüşdür. Artıq varlığın keyfiyyət dəyişiklikləri kimi başa düşülən sürəklilik Berqson tərəfindən tək şüurun fərqli xüsusiyyəti deyil, bütün varlığın xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilir. Hər şey daxilən dəyişir, konkret reallıq təkrar olunmazdır.

Dəyişikliyin universall olduğunu geyd etməklə Berqson obyektiv dialektikanın problemini müzakirə edir. XX əsrin əvvəllərində Berqsonun fikirləri – fəlsəfə tarixində vacib olan yeni fikir kimi qiymətləndirilmişdir.

Baxmayaraq ki, yaradıcı təkamülü probleminə Berqsondan öncə də digər filosoflar tərəfindən toxunulmuşdur, lakin yalnız Berqson bu məsələyə öz fəlsəfəsində daha geniş yer ayırmışdır. “Yaradıcı təkamülündə” Spenser təkamülünə qarşı çıxır.

Sürəklilik dairəsinə canlı orqanizmləri daxil edərkən, berqson maddi və mənəvinin qarşılıqlı təsirini təhlil edir. Metaforaya müraciət edərək Berqson yazırdı ki, şüur və üstün şüur – bu bir fişəngdir, onun sönük qalıqları materiya halında yerə enir. İlk və əsas reallıq – üstün şüurdur.

Təkamül prosesi məqsədyönlüdür. Düşünən insanın yaranması təkamül prosesinin ən vacib məqamıdır.

Müəllifin fikrincə, təkamül – orqanizmlərin içərisinə düşdüyü mühitə passiv, mexaniki uyğunlaşması deyildir, təkamül məqsədyönlü və yaradıcı prosesdir

Berqsonun yaradıcı təkamül fəlsəfəsi həyat fəlsəfəsinin digər nümayəndələrindən fərqli olaraq, təbiətşünaslığa əsaslanırdı. O, “həyat” konsepsiyası əsasında dünyanın elə bir mənzərəsini yaratmaq istəyirdi ki, onun vasitəsilə təbiətin təka-

mülü və insanın inkişafının yeni şəkildə izahını versin, onların vəhdətini əsaslandırсын. A.Berqsonun fəlsəfi təliminin mərkəzi anlayışı – həyatı çırpıntıdır. Onun nöqteyi-nəzərincə, həyat – aramsız yaradıcı təşəkküldür. Varlığın ətaləti mənşəyi olan materiya müqavimət göstərsə də, həyata tabe olur. Bunun sayəsində, təbiət dünyasının təkamülü yaradıcı takamülə çevrilir. Nəticədə, Berqsonun fəlsəfəsində dünya vahid, aramsız və qarşısızalmaz şəkildə inkişaf edən, öz-özünə əmələ gələn və gözlənilməz şəkildə olan bir varlıq kimi təqdim olunur. Berqson belə hesab edirdi ki, bu dünya aramsız şəkildə təşəkkül tapır və daim yeni formalar yaradır. Onun fikrincə, insan əqli, zəkası vasitəsilə materiya dünyasına kifayət qədər uyğunlaşıb (3, 499).

Bu yeni istiqamət nöqteyi-nəzərindən təkamül daha bizə Darvinin və Spense-rin təklif etdikləri kimi mübarizənin və dağılmanın körtəbii və tutqun mexanizmi kimi deyil, tamamilə, başqa bir baxış bucağı altında təqdim olunur. Biz təkamüldə sürəkliliyi, qüvvələrin toplanmasını, həyatın və zəkanın ixtiraçılıq qabiliyyətini, “mütləq olaraq yeni olanın ardıcılıqla, dəqiqliklə işlənilib hazırlanmasını” hiss edirik.

Biologiya dünyasının hər yerində Darvinə qarşı qiyam qörünürdü. Darvinizmin bütövlükdə isə mənası ondan ibarətdir ki, yeni orqanların və funksiyaların, yeni orqanizmlərin və növlərin mənşəyini əlverişli variantların təbii seçimi ilə bağlayır. Amma bu konsepsiya o vaxt yarım əsrlik bir tarixə malik olsa da, çətin həzm olunan bir nəzəriyyə idi. Məsələn, instinktlərin öz başlanğıcını haradan götürməsi bu nəzəriyyə baxımdan məlum deyildi. Onları belə anlamaq daha əlverişli olardı ki, onlar əldə edilmiş vərdişlərin irsən mənimsənilən akkkumlyasiyalardır; əgər oxşar qabiliyyətlər və keyfiyyətlər ötürülə bilərsə, hər bir instinkt ilkin olaraq yarandığı anda indi olduğundan daha güclü olmalıdır; o, əməl üçün tam yararlı olmalıdır; başqa bir halda o, həyat uğrunda mübarizə qabiliyyətinə malik olmazdı. Əgər o, özünün ilkin təzahüründə zəifdisə özünü qoruya bilmə dəyərinə sahib ola bilməzdi.

İlkin instinktlərdə olduğu kimi hər bir variasiya da belədir: göz kimi mürəkkəb orqanları nəzərdən keçirdikdə buraya qarşıya çıxan çətinlik məyusədicidir; ya göz

özünün bütün forması və qabiliyyəti ilə bir dəfəyə meydana gəlmişdir, ya da öz varlığını təsadüfi variasiyalarla başlayır və özünü təsadüfi olaraq saxlayır. Hər bir addımda mürəkkəb strukturların, variasiyanın və seçimin körtəbii prosesi vasitəsilə mexaniki yaranışı nəzəriyyəsi bizə sanki bir nağıl təqdim edir. Bu nağıl öz kiçikliyi ilə gözəldir.

Burada ən böyük çətinlik oxşar hadisələrin meydana çıxmasıdır. Bu halda müxtəlif mənalar üzə çıxır. Məsələn cinslər yenidən yaratma üslubu kimi bitkilərdə, heyvanlarda da mövcuddur; burada təkamülün müxtəlif yolları mövcüddür, amma hər iki halda eyni mürəkkəb “təsadüf” baş verir. Yaxud müxtəlif canlıların, məsələn, molyuskaların və onurğalılardan görmə orqanlarını nəzərdən keçirək; təkamülün bir-birindən asılı olmayan iki istiqamətində eyni bir nizam necə qurula bilər, əgər o, təsaddüfidirsə? Bu misalları sonsuz sayda artırmaq olar. Çox möcüzəli bir haldır ki, təbiət eyni nəticələrə gəlib çıxır.

Amneziya, yəni yaddaşın itirilməsi və afaziya, yəni nitqin itirilməsi, itirilmiş yaddaşın və funksiyaların yenidən meydana çıxması və bu kimi digər faktlar bizə güman etməyə əsas verir ki, təkamüldə maddi hissələrin biçarə mexanizmindən daha əhəmiyyətli olan nə isə vardır. Həyat maşın olmaqdan daha yüksəkdədir, bu, elə bir qüdrətdir ki, arta bilər, özünü bərpa edə bilər, ətraf şəraiti öz iradəsinə uyğun şəkildə qura bilər. Bu möcüzələri müəyyənləşdirən xarici bir plan yoxdur.

Biz həm mexanizmdən, həm də fatalizmdən kənar durmalıyıq. Biz öncə düşündük ki, hər şey ona görə hərəkət edir ki, hansısa bir kvazi-insani iradə öz kosmik oynunda onlardan bir alət kimi istifadə edir. Sonra düşündük ki, kosmosun özü bir maşındır, çünki biz özümüzü öz mexaniki əsrimizin xarakteri və fəlsəfəsi ilə belə bir düşüncəyə məhkum etmişik. Şeylərdə onların layihəsi vardır, amma bu, onların içərisindədir, kənarında deyildir; entellexiya, bütün hissələr bütövün funksiyası və niyyəti vasitəsilə daxildən determinasiya olunurlar, daxildən müəyyənləşirlər.

Həyat odur ki, şey göstərir, bu və ya digər istiqamətdə təkanlar edir: ”dünyanı həmişə və həmişə yenidən doğulmağa məcbur edir”. O, ətalətin və təsadüfi əksliyidir. İnkişafın bir istiqaməti var ki, predmet bu istiqamətə özünü daxildən

məcbur edir. Buna qarşı materiyanın inersiyası durur və bu inersiya da şeyləri sükunətə və ölümə doğru yönəldir. Həyat hər bir mərhələsində özünün fəaliyyət vasitələrinin ətaləti ilə mübarizə aparmalıdır. Əgər o, ölümü yenidən yaratma vasitəsilə fəth edirsə, bədəni ətalətə və tənəzzülə məhkum edir. O, hətta bir yerdə duruş gətirmək üçün materiyanı və onun “qanunlarını” inkar etməlidir. Bitkilərə oxşamamaq və hərəkət edə bilmək üçün o, hər anda səy və yorğunluq vasitəsilə qələbə çalmalıdır. İnstinktin, vərdişin və yuxunun sakitedici avtomatizminə imkan verildiyi anda isə şüur uyuyur (2, 440).

Həyat əvvəlcə, demək olar ki, materiya qədər ətalətli olur. O, hərəkətsiz forma alır, sanki həyati impulslar hərəkəti törədə bilməyəcək dərəcədə zəifdir. Və inkişafın böyük bir istiqamətində bu hərəkətsiz stabillik həyatın məqsədinə çevrilir; əyilən zanbaq və möhtəşəm palıd Tanrı əmin-amanlığı qarşısında bir mehrabdır. Amma həyat bitkinin bu xanənişin mövcudluğu ilə qane olmur. Onun meyli həmişə təhlükəsizlikdən azadlığa doğrudur. Çanaqdan və başqa mühafizə vasitələrindən imtina edərək, o, quşların asudəliyinə, rahatlığına, dincliyinə və azadlığına can atır. Ağır zirehə bürünmüş cəngavər yüngül və rahat geyimli piyada döyüşçüyə çevrilməli idi və həyatın təkamülündə, insan cəmiyyətlərinə və talelərin təkamülündə ən böyük uğurları qazanmağın ən ümumi üsulu riskdir. İnsan öz bədənində yeni orqanların yaranmasının dayanmasını aşkar etdiyi zaman, bunun əvəzində müxtəlif alətləri və silahları yaradır və onları ehtiyac olmadığı halda kənara qoyur, bu, əlbəttə ki, ağır bir zirehi öz üzərində daşınmaqdan daha yaxşıdır, ağır zireh onların məharətlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Həyatın vasitələri və alətləri ona yardım da edə bilər, mane də ola bilər.

Bu, orqanlara aid olduğu kimi instinktlərə də aiddir. Onlar ruhun alətləridirlər. İnsan bədənində həmişə bitişik və daimi olan bütün digər organlara bənzər olaraq onlara ehtiyac yaradan mühitin aradan götürüldüyü halda onlar bədən üçün ağır bir yükə çevrilirlər. İnstinkt stereotip və irsi situasiyalara hazır, qəti və əksər hallarda uğurlu cavablar verir; amma bu, orqanizmi dəyişikliklərə uyğunlaşdırmır. O, insani müasir həyatın mürəkkəbliklərini çevik bir qaydada qarşılamaq üçün hazır etmir. Bu, təhlükəsizliyin ifadəçisidir, intellekt isə macəralı, riskli azadlığın

orqanıdır.

Bu, necə də əhəmiyyətli bir faktdır ki, biz, adətən, o zaman gülürük ki, canlı varlıq özünü materiya kimi, mexanizm kimi aparır; o zaman ki, kloun məqsədsiz olaraq tullanır, mayallaq aşır və orada olmayan sütuna söykənir və ya sevgilimiz buz üzərində sürüşüb yığıldığı zaman biz öncə gülməkdən özümüzü saxlaya bilmirik, yalnız sonra müxtəlif suallar veririk. Spinozanın demək olar ki, ilahi ilə qarışıq saldığı həndəsi həyat real olaraq yumora və göz yaşlarına əsas verir. Bu, həm gül-məli, həm də utandırıcıdır ki, adamlar maşın olmalıdırlar və onların fəlsəfəsi onları təsvir etməlidir.

Həyat öz təkamülündə üç istiqamətdə inkişaf etmişdir: birinci istiqamətdə o, qorxaqlıq və təhlükəsizlik şəraitində minilliklər ərzində, demək olar ki, bitkilərin cismani ətalətini yaşamışdır. Digər istiqamətdə onun ruhu və səyi qarışıqlarda və arılarda olduğu kimi instinktdə dondurulmuşdur, amma onurğalılarda o, azad olmağa cəsarət etmiş, ona hazır bir şəkildə verilən instinktləri cəsarətlə bir kənara tullamış və təfəkkürün sonsuz risklərinə doğru inamla addımlamışdır. Amma instinkt bu günə qədər də reallığı dərinlən görmək və dünyanın mahiyyətini tuta bilmək üçün ən yaxşı üsuldur. Amma ağıl, dərrakə də daha qüdrətlə, daha cəsarətlə yüksəlir və daha geniş miqyası olur; nəhayət, intellekt vasitəsilə həyat öz maraqlarını və ümidlərlərini izləyir.

Bu, yenilməz yaradıcı həyatı biz Tanrı adlandırırıq, hər bir fərd və hər bir növ onun üçün təcrübə, bir sınaqdır; Tanrı və Həyat – eynidir. Amma bu Tanrı hər şeyə qadir deyil,- materiya onun fəaliyyətinə məhdudiyyət qoyur və onun ətalətini cətinliklə, addım-addım dəf edir. O hər şeyin bilicisi deyil, amma biliyə və şüura və “nura”, ziyaya tədricən yaxınlaşır. “Tanrı belə bir qaydada anlaşıldığı halda, hazır heç nəyə malik deyildir; o, kəsilməz həyatdır, əməldir, azadlıqdır. Yaradıcılıq, belə bir qaydada anlaşıldığı halda hansısa bir mistika deyildir. O zaman ki, biz azad bir şəkildə fəaliyyət göstəririk, biz bunu özümüzdə bilavasitə olaraq hiss edirik”. Əməllərimizi şüurlu olaraq seçirik və öz həyatımızı qururuq. Bizim mübarizəmiz, əzablarımız, iddialarımız və məğlubiyyətlərimiz, olduğumuzdan

yaxşı və daha güclü olmaq cəhdimiz – daxilimizdə olan Həyat Axının səsidir, bu həmin həyati təkandır ki, bizi inkişaf etməyə məcbur edir, və bu sərgərdan planeti tükənməz yaradıcılıq meydanına çevirməyə təhrik edir.

Kim bilir ki, həyat özünün qədim düşməni olan materiya üzərində, nəhayət ki, öz böyük qələbəsini çala biləcəkmə, hətta ölüdən yan keçə bilməyi öyrənəcəkmə ? Gəlin, hətta bizim ümidlərimizin özlərinə də açıq gözlə baxaq. Əgər zaman əlverişli olsa bütünşeylər həyata qabildir. Baxın görək, həyat və zəka, sadəcə olaraq, bircə minillik ərzində Avropanın və Amerikanın meşələri ilə nə etmişdir. Sonra nəzər salın ki, həyatın nailiyyətləri qarşısında sədd çəkmək necə də sərsəri cəhddir. Həyat bütün manevrləri və müqaviməti, ola bilsin ki, hətta ölümün özünü də dəf edir (2, 442).

Tarixi təcrübə sübut edib ki, cəmiyyətin texnoloji inkişafı hələ fərdlərin mənəvi yetkinliyi üçün yetərli deyil. Əgər cəmiyyətdə maddi nemətlərin artması müvafiq mənəvi təkamüllə müşayiət olunmazsa nəticədə bu hətta qorxulu hala çevrilə bilər

2.2. İNTELLEKT VƏ İNTUISİYA

Biz həyatın axınını və mahiyyətini təfəkkür və intellekt vasitəsilə deyilsə, bəs nə vasitəsilə, necə tuta bilərik, amma intellekt hamısıdır mı? Gəlin zahiri predmetlərin refleksləri ilə bağlı təfəkkürü bir an dayandıraq və diqqəti daxili reallığa – özümüzə - yönəldək, bu, bizə bütün başqa şeylərdən daha yaxşı məlumdur: biz nəyi görürük? Materiyanı deyil, ruhu; məkanı deyil, zamanı; pasivliyi deyil, əməli; mexanisizmi deyil, seçimi. Biz bu halda həyatı Zəka durğunluğunda deyil, onun ayrı-ayrı hissələrində deyil, onun zərif və qarşısızalmaz axınında görürük. Zooloq ölü qurbağanın ayaqlarını tədqiq etdiyi zaman və yaxud mikroskop altında olan tədqiqatlar zamanı düşünür ki, o, həyatı öyrənən bir biologdur! Bu, hər hansı mistik proses deyildir, insan ruhunun mümkün olduğu dərəcədə bilavasitə tədqiqidir, birbaşa qavrayışdır, sadə və davamlı olan bir baxışdır, intuisiyadır. Spinoza haqlı idi: reflektiv təfəkkür heç bir haqla biliyin yüksək səviyyəsi hesab edilə bilməz, amma bu, şeyiədən şübhəsiz ki, daha yaxşı olsa da, şeyin özünün birbaşa qav-

rayışından kənarda necə də zəifdir! Həqiqi empirizm odur ki, o öz qarşısında orijinala mümkün qədər yaxın olma vəzifəsini goya bilsin, həyatın dərinliklərindən gələn səsə qulaq kəsilsin, qəlbin nəbzini duyusun. Birbaşa qavrayış vasitəsilə biz həyat axınını dinləyirik, ruhun varlığını, iştirakını duyuruq. İntellektual sözcülük vasitəsilə isə biz belə bir təsəvvürə gəlib çıxarıq ki, fikir – beyində molekulaların bir rəqsidir. Heç şübhə yoxdur ki, həyatın mahiyyətini və həqiqətini intuisiya daha yaxşı seyr edir?

Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, təfəkkür Russonun düşündüyü kimi bir xəstəlikdir və ya intellekt elə bir satqın, məkrli, xain bir şeydir ki, hər bir ədəbi vətəndaş ondan üz döndərməlidir. İntellekt özünün normal funksiyasını yerinə yetirməkdə davam edir, bu funksiya maddi və məkan dünyası ilə bağlıdır, həyatın və ruhun maddi aspektləri və ya məkanda ifadəsi ilə bağlıdır; intuisiya isə, ondan fərqli olaraq, həyatın və ruhun zahiri mücəssimələri ilə deyil, onların daxili varlıqları, bilavasitə hiss olunması ilə bağlıdır. Mən heç vaxt belə bir fikirdə olmamışamki, intellektin yerinə nə isə başqa bir şey goyulmalıdır və ya instinkt ondan daha yüksəkdə durmalıdır. Mən, sadəcə olaraq, göstərməyə çalışmışam ki, biz riyaziyyat və fizika səltənətini tərk edərək həyata və şüura daxil olduğumuz zaman müəyyən bir həyat hissəsinə üz tutmalıyıq.

Biz hissə xalis idrakı onun canlı impulsundan, instinktdən ayırmır - baxmayaraq ki, instinkt tamamilə başqa bir şeydir. Biz çalışmayacağıq ki, intellekti intellekt vasitəsilə təkzib edək. Biz sadəcə, idrakın dilini o zamandan başlayaraq qəbul edirik ki, idrak dilə malikdir. Əgər bizim istifadə etdiyimiz sözlərin özləri simvolizm vasitəsilə psixoloji xarakter daşıdırlarsa və onların mənşəyindən doğan əlavə maddi məna çalarlarına malik deyillərsə, biz idraka kömək edə bilmərik. Latın mənşəli spirit sözünün mənası nəfəs alma, mind sözünün mənası isə measure, yəni ölçü deməkdir. İngilis dilindəki thinking sözü thing sözünə gedib çıxır; bununla belə, bunlar elə vasitələrdir ki, ruh özünü onların vasitəsilə ifadə etməlidir. Bizə deyəcəklər ki, biz öz intellektimizin sərhədlərindən kənara çıxmırıq. Belə ki, o, hələ ki, şüurdur. Hətta introspeksiya və intuisiya da materialist metaforlardır. Və bu etiraz o vaxt qanuni olardı ki, bizim anlayışlı və məntiqi fikirmiz ətrafında qeyri-müəyyən

dumanlılıq qalmış olaydı. Bizim t f kk r m z n əsasını elə bu qeyri-müəyyən dumanlılıq təşkil edir və məhz bizim intellekt adlandırdığımız qabilliy t onu aydın fikirlərə çevirir. Bu yeni psixologiya intellektlə müqayisə olunmaz dərəcədə geniş sahələri bizim  c n  z  çıxarır. Ő ursuzluğun  n gizli dərinliklərini tədqiq etmək, Ő urun zəminində çalışmaq: bu yeni bařlayan əsrin  n öncül vəzifəsi olacaqdır. Mən Ő bh  etmirəm ki, burada möcüzəvi kəşflər gözlənilir.

A.Berqsona görə ađıl fizika-riyaziyyat elmlərində  z ali formalarına  atmıř, ađlabatan v  f hmi idraktır. Ađıl bütöv dünyanı cismlərə, cismləri elementlərə və i.a. parçalayır, daha sonra isə onlardan dünyanın s ni, vahid mənzərəsini yaradır. O, ađılın idraki imkanlarını inkar etmir, lakin belə hesab edir ki, dünya və onun hərəkətinin ađıl tərəfindən qavranılması, təxminən, kinematoqrafiyada qavranıldıđı kimdir ki, orada həyatın təbii axırını ayır -ayır  cansız kadrlardan ibarət olan kino-len-tinin hərəkəti vasitəsilə s ni axarla əvəz edilir. Ađıl nadir, təkrarsız olanın itirilməsi hesabına oxřar, təkrarlanmayan, ümumi olanları b r q rar edir. O, eyni proseslərin gələcəkdə də bař verə biləcəyini qabaqcadan görmək qabiliyyəti əldə edir.

Lakin ađıl heç də sözün həqiqi mənasında təkamül, yeni d yiřikliyin aramsızlıđını dərk etmək  c n yaradılmayıb. H yati  ırpıntı ađıl  c n prinsipcə  l atmazdır. Onun dərki yalnız intuisiya əsasında mümkündür. Berqsona görə əqli r đb tin bir növü intuisiya adlanır ki, onun vasitəsilə insan cismin daxilinə nüfuz edir. Məqsəd isə onda yeganə, deməli, həm də ifadə edilə bilməyən olanla qovuřmaqdan ibarətdir. İntuisiya cisml rin mahiyyətinə nüfuz etmək imkanı verir. Berqson intuisiyanı ruhun təməli, müəyyən mənada həyatın  z  kimi seciyy l ndirir. Ruhla eyniyyət təşkil edən bu durumu, o, ilkin intuisiya adlandırır.

Qnoseoloji nöqtəyi-nəzərdən təkamül ilk prosesdir v  həmin proses boyu ilkin intuisiya instinkt v  ađıla bölünür. Birinci halda o,  z n  dərk edən, ikinci halda isə ger ekliyin mahiyyətinə nüfuz etmək qabiliyyətindən məhrum olandır. İnsanda intuisiya demək olar ki, tam ř kild  ađıla qurban verilmiřdir. Lakin Berqson belə hesab edir ki, b řəriyy tin ilkin intuisiyanı itirməsi tam ř kild  bař verm miřdir.

Onun fikrincə intuisiya insan m nini, azadlıđını, taleyini v  kainatdakı yerini iřiq-landırır. Berqson incəsənət əsərləri yaradanlarda  n parlaq ř kild  təcəssüm olu-

nan estetik qabiliyyəti də intuisiyanın mövcudluğu ilə izah etmək istəyirdi.

O deyirdi ki, fəlsəfənin vəzifəsi səpələnməkdə olan intuisiyalara yiyələnməkdə insana yardımçı olmaqdır. Həyat fəlsəfəsinin ən güclü təsiri ontologiya və qnoseologiyada deyil, etikada özünü göstərmişdir (3, 500).

Berqsonun fikrinə görə intellekt və instinkt bir-birinə əks məqsəd və funksiyaları olan həyatın müxtəlif formalarıdır. İntuisiya instinkt əsasında inkişaf edir. İntuisiya özünü dərk edə bilən, öz predmeti haqqında düşünə bilən instinktdir. İntellekt və instinkt biri birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Cəmiyyətdə intellekt üstünlük təşkil edir, lakin mükəmməl cəmiyyətdə onlar bir biri ilə harmoniya təşkil edə bilər. İnsanın heyvanlardan fərqi ilk növbədə intuisiya qabiliyyəti və yaradıcılıq bacarığındadır. İnsan kainatda həyatı cırpıntını qavrayan və inkişaf etdirən ,kainatın mövcudluğunu və tərəqqini təmin edə bilən yeganə varlıqdır.

Berqsona görə intuisiya geyri-məfhumi, bilavasitə görmə, anlama kimi başa düşüləndir, burada dərk etmə aktı gərəkliliyi doğuran aktla uyğun gəlir.

Fəlsəfə tarixində biliyin qaynağı və gərəyin qavranması mövzusunda ortaya atılan məsələlər, dəyişik düşünmə qabiliyyətinə bağlı cərəyanların yaranmasına yol açmışdır. Biliyin duyğularla yaranması irəli sürülmüşdür. Biliyin duyğularla deyil yalnız düşünmə bacarığı ilə əmələ gəldiyini ortaya atan cərəyanlar da idealizm adı altında toplanmışdır.

Bergsonun sürəklilik anlayışından daha öncə riyaziyyatla bağlı sualların çözümləndirilməsində istifadə edilmişdir.

Bergsonun intuitivizmi düşünülməyən bir problemin çözümlərini asan etməyə çalışır. Daha öncəki çağlarda, "intuisiya" ilahi bir anlam, ilahi bir işıq olaraq başa düşülmüşdür. Avqustin, Akvinalı Foma kimi xristiyan filosoflarına görə, intuisiya gərəyin qavranmasından önəmli idi. İslam təsəvvüffündə, xüsusilə Yeni-Platonculuqdan qaynaklanan təlimlərdə, gərəyin qavranması intuisiya ilə mümkün hesab edilirdi.

Gəzalidə də intuisiya Tanrının insana bilik verdiyi bir anlayışdır. Şihabəddin Sührəverdiyə görə intuisiya gərəkləri qavramaq üçün bir duyğudur. Buna nail

olmaq üçün, insanın bütün könlüylə Tanrıya, üstün gərçəyə yönəlməsi, bütün keçici əyiləmlərdən, kədərlərdən sıyrılması, içində Tanrıdan başqa bir varlıq olmaması gərəkdir. Yeniplatonculuqdan təsirlənən təriqətlərdə intuisiya Tanrıya bağlanmanın, özündə Tanrıyı görmənin tək yoludur. Onlara görə intuisiya, qavrayış gücünün bütün imkanlarını aşar, ən qısa zaman içində ən vacib gərçəyi qavrayır.

İntuitivizm, fəlsəfi bir qavram olaraq intuisiyanı ağıl, zehin qarşısında üstün hesab edən fəlsəfi cərəyandır. Anri Bergson intuitivizmin nümayəndəsidir. İntuitivizmə görə biliyin, xüsusilə fəlsəfi biliyin qaynağı və təməli intuisiyadır. Fəlsəfi anlamda intuisiya, açılma, doğrudan doğruya kəşfedilmə və birdən birə qavranılma anlamında istifadə edilir. Buna görə, varlıqları bizə olduqları kimi verən bilik, intuisiyadır. Bergsonda bu qavram daha da özəl bir anlamda zehindən daha mütəşəkkil sayılmışdır. Bergson tərəfindən, intuisiya dəyərləndirilir və bu qavram fəlsəfənin mərkəzinə oturdulur.

Gerçəklik intuisiya ilə bir tam olaraq qavranır, ağıla dayanan bilik isə əsla tam və yetərli deyil düşüncəsi bu fəlsəfələrin ana tezisidir. Beləliklə həm rasyonalizmə həm də materializmə qarşı çıxış edilmişdir. İntuisiya bir bütünü bir baxışda doğrudan qavrama, sezib kəşfetmədir. İntuitivist filosoflara görə, rasyonal bilik gərçəyi anlamaq üçün yetərsizdir. İntuisiyaya önəm verən mütəfəkkirlər, rasyonal biliyin uyğunlaşma üçün önəm daşdığını qəbul edər.

Bu anlayış orta əsrlərdə böyük İslam filosofu Gəzalinin fəlsəfəsində geniş işlədilmişdir ayrıca 19-cu əsrdə Hegel rasyonalizminə qarşı olaraq Bergsonun fəlsəfəsində ortaya çıxmışdır.

Gəzaliyə görə insan bilik əldə etmək yolunda duygulardan da ağıldan da yararlanabilir fəqət bunlar insana gərçək varlığın mahiyyətini verə bilməz. Gerçək və tam bilik, intuisiya yolu ilə əldə edilir. Bu bilik insanın könlünə mənəvi bir algı olaraq enər.

Gəzaliyə görə insanda iki göz vardır. Birincisi fiziki göz yada ağıldır. İnsan bununla maddi dünyaya yönəlir və bir çox bilik əldə edir. Bu göz elm və fəlsəfəni quran ağıl gözüdür (ağıldır) insan üçün yetərli deyildir.

İkincisi isə qəlb gözüdür. Qəlb gözü mənəvi olduğu üçün insan qəlb mənəvi intuisiyası ilə gerçəkləri bütün açıqlığıyla qavrar. Var olan hər şey intuisiya yoluyla bütün açıqlığıyla aynadaki kimi görünür. İnsanın qəlb gözünün yararlı olması üçün onun təmizlənməsi yəni arzularının basqısından azad olunması gərəkdir.

Anri Bergsona görə gerçəklik həyatdır, sürəklilikdir. Bunu sadəcə intuisiya qavrayabilir. Hər şey dəyişdiyi üçün gələcək keçmişin eyni ola bilməz. Gerçəklikdəki yaradıcı təkamülü yalnızca intuisiya anlaya bilər.

Bergson beləliklə materyalizm və rasyonalizmə qarşı çıxar. Bergsona görə dərk etmənin iki yolu vardır: intellektual-məkan qavramını təməl götürən. Gerçəkliyin statik olduğu düşünülür. O varlığı parçalara ayıraraq (analiz) bölüm bölüm incələdikləri üçün varlığın özünə nüfuz etmir.

Varlığın özünə nüfuz edən intuisiya zamanı, sürəkliliyi vacib hesab edir. İntuisiya dilə getirilməz ancaq yaşanır. Bir nota başqa bir nota içində yox olarkən biz musiqinin axışına özümüzü buraxırıq. Beləcə sürəklilik, zaman, dinamik olaraq statik olan məkanın üstünə çıxmışdır.

Zəka sadəcə maddi aləmdə keçərlidir. Hərəkətli olanı dayandıraraq bölümlərə ayıraraq incəliyin. Hərəkətli olan gerçəyi tanımaq üçün başqa bir dərk etmə növünə ehtiyac vardır.

Fransız idealisti Anri Bergson bergsonculuk adıyla da anılır. Bergsona görə gerçəyi doğrudan doğruya qavradacaq intuisiyadan başqa heçbir yol yoxdur. Yaşam axıb getməkdədir. Bu bölümsüz və daimi axışa Bergson sürəklilik demişdir.

Bu sürəkliliyi anlamaq üçün onunla birlikdə yaşamaq, onun içində olmaq və onunla birlikdə axmaq gərəkdir çünki bunu intellekt gerçəkləşdirə bilmir. Çünki o kinematografik olaraq çalışır.

Bir film, ard arda düzölmüş durgun və bölümsəl resimlərdən ibarətdir. Filmin axışını dayandıraraq bu rəsmləri tək tək incəliyərlər və bir çox bilik əldə edirlər. Axışı heç bir zaman qavraya bilməzlər. Demək ki intellekt, sadəcə durgun və bölünəbilən üstündə bilik əldə edə bilər. Zamanı bölən, parçalayan, onu aylara və illərə ayıran intellektidir.

"Gerçək sürə, daima zaman adı verilmiş olan şeydir". Bunu qavrayabilecek olansa sadəcə intuisiyadır. Berqsona görə intuisiya ilə yaşamın bütün sırlərını çözürdik". Yaşam axışını sadəcə o qavrayabilir.

Bergsonun intuitivizmində sahib olduğu şeylə bir olmaq üçün onun içinə taşınılmayı tələb edən intellektual simpatiya intuisiya adlandırılır.

Zəka cansız maddəyə, intuisiya yaşama yönəlmişdir. İntuisiyanın bizi götürdüğü yer yaşamın tam içidir. Amma, saf zəkaya ayrılan biliyin əksikliyi durumunda, intuisiya bizə, zəkanın verdiklərinin əksik olduğu şeyləri qavradabilir. Berqsona görə intellektə "sığınmaq" (19. əsrin pozitivizmi belə idi) "Ümüd və cəsarətini itirən yorgun beyinlərin" işiydi. Bergson, ağıl yerinə intuisiyanı ön plâna çıxardı. Diqqətləri ruhçuluğa çəkərək metafizikanı gücləndirməyə çalışdı və materializmə qarşı çıxdı. Bergson intuisiyanı zəkadan və ağıldan ayrı bir bilmə gücü olaraq doğrudan doğruya və bütün halında əşyayı və özünü bilebiləcəyimizi irəli sürdü. Zəka əşyanı bölərək və ayıraraq incələyib qavrayabildiyi halda intuisiya doğrudan şuardan çıxaraq ilahi sevgiyə bənzər bir ilham kimi əşyanın mahiyətini bilirdi. Bu bilik, hadisələr və ruh üzərində özgə bir baxış kimi qalmayıb, insanın ən dərin tərəfini dəyişdirirdi. . Həqiqət ağılla deyil, intuisiya ilə qavranabilir. Ağıl fenomenlərlə, yəni gerçəyin xarici görünüşləriylə uğraşabilir; görüntülərin gerisindəki reallıq, ancaq intuisiya ilə qavranabilir.

Elm və metafizikada böyük icadların çoxunun intuisiyadan yarandığını irəli sürdü. Berqsona görə elm ancaq dinamik bir təcrübə olan hərəkəti simvollaşdırma bilər, izah edə bilməz. Fəqət mekanda nöqtə deyə bir şey yoxdur. Çünkü müəyyən sonlu bir şeydir. Mekan isə sonsuza qədər bölünə bilər. Bergson yazırdı ki heç kimsə bir fikrin əzəmətini ölçə bilməz. Bergson əsərləriylə əski və yeni dünyanın ufuqlərində fırtınalar yaratdı Bergson, ömrünü materyalizmlə pozitivizm və komünizmlə mübarizəyə sərf etdi. Hərşeyi aqlın hökmü altında görənlərə, rasiyalistlərə cavap verdi. Ona etiraz bu idi ki, sən heç şübhəsiz ağılı yıxtın, fəkət yenə aqlın gücü ilə bunu etdin! metodun, yenə aqlın rəhbərliyini göstərir. Yeni aqlın yıxılışındakı payı yeni ağıla istinad edilərək ağıl yenə taxtına oturtulmaq istəndi. O zaman Bergson, onlara bu tarixi cavabı verərək söyləmişdi ki, əgər mən

ağılı ağılla yıxdımsa, demək ki aqlın son dayanacağı intihardır .

Berqson fəlsəfəsinə görə, ümumilikdə həyat özünün bioloji əsasında – aloqik, irrasionaldır. İntellektin metodları ilə onun anlanması mümkün deyil. Berqson təlimində intellektlə praktiki baxımdan əhəmiyyətli olanı dərk etmək mümkün olur, lakin dərin mahiyyəti, anlamaq üçün imkansız olduğu qeyd edilir. Fransız filosofu intellektual və intuitiv dərk etmənin konfliktini göstərməyə çalışmışdır (10, 220) . Berqson inkişaf axındır ideyasını irəli sürmüşdür. “Həyat cırpıntı” bu axının əsas səbəbidir. Hər bir gözlənilməyən yenilik keçmişin təsiri nəticəsidir. İntellekti tənqid etmək üçün intuisiya təliminin inkişafı xüsusi məqamdır. Dərin həqiqətləri intellekt deyil, məhz intuisiya dərk edə bilir. İntellektin və intellektual metodların tənqidində Berqson empirik psixologiya və biologiyaya əsaslanır. Dərk etmənin ideal növü, fəlsəfi dərk etmə - intuisiyadır, ilk növbədə o, praktiki maraqla bağlı deyildir, reallığın adekvat dərk edilməsi yalnız bu zaman mümkündür. İntellekt isə və ona əsaslanan elm təcrübə ilə , onun maraq və məqsədləri ilə sıx bağlıdır. İntellektin bütün əsas funksiyaları təcrübədən yaranmasıdır: təsəvvür, yaddaş, anlayışlar. Təcrübədən elmin məqsəd və problemləri əmələ gəlir. Berqsonun qnoseoloji analizi, elmin və onun əsasını təşkil edən intellektin təcrübə ilə sıx və prinsipial baxımdan bağlı olduğunu sübut etməkdən ibarətdir. İntellekt daimi təcrübə ilə bağlı olduğu üçün təcrübədən kənar olanı anlamaq iqtidarında deyil. İntellektual bilik intuitiv biliyə əksdir (10, 222).

İntellektə əsaslanan elm bilavasitə təcrübənin maraqlarını nəzərə alır. Elmi bilik, intellektual bilik reallığı əks etmir. Elmin predmeti – reallığın özü deyil, bizim ona qarşı olan praktiki münasibətimizdir, ilk növbədə bizim fəaliyyətimizdir. İntellekt bizim hərəkətlərimizin təşkil edilməsi və hazırlanması bacarığıdır. Biz biliyi hər hansı bir marağımız səbəbindən əldə edirik”. Elmi bilik təcrübəyə qulluq etdiyi üçün birtərəflidir. Təcrübə üçün vacib olanı görür, intellekt seçir edir. Berqsonun fikrinə görə intellekt təcrübəyə bağlıdır. Berqsonun fikrincə intellekt əşyanın mahiyyəti deyil. əşyalar arasında olan münasibəti aydınlaşdırır. Elmi idrakın predmeti yalnız münasibətlərdir. İntellektual bilik formal xarakter daşıyır. Bu

baxımdan məhdud ,relyativ, qeyri-adekvat bilikdir. Lakin müəyyən dərəcədə əşyanın obyektiv təbiətini əks etdirir.

Berqson fəlsəfəsinin əsas tendensiyası – elmin, intellektin prinsipial tənqidir. Təcrübə hərəkətlərimizin məqsədyönlü təşkilini öyrədir. İntellektin geyri-adekvatlığı hər hansı bir hərəkətin, inkişafın dərki edilməsi zamanı daha aydın olur. İntellektual bilik nisbi və simvolikdir. Elm intellektə əsaslanır. Ən intellektual bilik nisbi olduğu üçün, elm inəzəriyyələridə nisbi xarakter daşıyır. Elmi bilik təcrübə maraqlarından asılıdır. Biliyi bizim özümüzün iqtidarında olandan almaq mümkündür. Bizim ixtiyarımızda isə- bizim ruhumuzdur, ona görə də biz öz ruhumuzu, özümüzü dərk edə bilərik, təbiəti isə dərk etmək cətidir. İntellekt və intuisiya biliyin iki ardıcıl mərhələləri deyil aşağı və yüksək, paralel inkişaf edən bilik növüdür. Onlar biri birindən qarşılıqlı asılıdır və biri birini tamamlayırlar. İkisininə mənbəyi – təcrübədir. Şüur intellekt və intuisiyaya bölünmüşdür (10, 243).

Praktiki əhəmiyyətini nəzərə almadan gercəkliyi yalnız intuisiya anlaya bilər. İntuitiv bilik nisbi deyil, absolyut xarakter daşıyır. O, əşyanın mahiyyətini aydınlaşdırır, ona görə də fəlsəfə intuitiv fəlsəfə olmalıdır. İntuitiv qavrayış möhkəm iradə gücü tələb edir. İntuitiv dərk etmə, Berqsonun fikrinə görə incəsənətdə reallaşır. Adi və elmi bilik praktiki cəhətdən əhəmiyyətlidir, deməli intuisiya ilə deyil intellektlə əldə edilən bilikdir.

Müxtəlif dövrlərdə adı insanların görə bilmədiklərini, incəsənət adamları daha yaxşı duyub, görüb və onlara catdırmışdır. Berqsona görə diqərlərindən fərqli olaraq, rəssamların praktiki həyatla bağlılığı daha zəifdir. Onlar sadəcə zövq almaq üçün yaradır.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, Berqsonun intuisiya təliminin əsas məqsədi absolyut həqiqət ideyasıdır, aqnostisizm, relyativizm, pragmatizm cərəyanlarının tənqididir.

Berqson əsasən intellekti tənqid edir, onun pragmatik funksiyasını xarakterizə edir. Berqson fəlsəfəsinin daha çox pragmatizmə güclü təsiri olmuşdur. Bertran Rasselin fikrinə görə, Berqson fəlsəfəsini xoşbəxtlik - praktiki nəticədir hesab edən təlimlərə aid etmək olar. Berqson üçün intuisiyanın məqsədləri qeyri – praktikidir

və metodları qeyri intellektualdır.

Berqsonun fikrinə görə intuitiv qavranılan gerçəklik, bizim yaşadığımız gerçəklikdir. İntellektin görə bilmədiyini, intuitiv dərk edirik. İntellekt yaxud intuisiya gözü ilə baxdığımız reallıq eyni reallıqdır. Berqson hesab edir ki, məntiqə əsaslanaraq intellekt reallığı dərk etməyə çalışır. Həmin reallığın intuisiya ilə dərk edilməsi vacibdir. İntellektual biliyin və intuisiyanın obyektivi eynidir. İntellektin qüsurları məntiq sahəsində daha aşkar görünür. Məntiq elminin predmeti - intellekt, onun forma və anlayışlarıdır. Bu anlayışlar, sanki məkanda olan əşyalardır. Birlikdə simvol kimi çıxış edirlər və intellekt sayəsində dərk edilirlər.

Məntiq reallığı adekvat əks etdirmir. Özünün forma və sxemlərinə heyatı, dəyişikliyi, yaradıcılığı, inkişafı daxil edə bilmir. Məntiq düşüncə formalarının real subordinasiyasını müəyyən etməyi bacarmır. Eyni zamanda Berqson əşyanın həqiqi mahiyyətinin dərk edilməsini mümkün hesab etmir.

İntellekt həyatda baş verən real prosesləri geyri – adekvat əks etdirir. İnsan reallığı dərk etmək üçün praktiki nöqteyi nəzərdən çıxış etməməlidir. O zaman çisimlər arasında münasibəti deyil, onların mahiyyətini dərk etmək mümkündür. Bu çür dərk etmə məntiqi anlayışlar vasitəsilə deyil, intuitiv yolla baş verə bilər.

İntuisiya – çisimlərin bilavasitə dərki deməkdir. İntuisiya həyatı olduğu kimi dərk edir. Berqsonun intuisiyası – Feyerbaxın hisslərlə sıx bağlı olan intuisiyası, XVII əsr rasionallıqları Dekart və Leybnisin intellektual intuisiya deyildir. Berqsonun intuisiyası – romantizmin nümayəndələri, Şelling və Şopenhauerin aloqik intuisiyasıdır.(10, 255).

Fəsil III. A.BERQSONUN ETİK TƏLİMİ

3.1. CƏMİYYƏT VƏ ƏXLAQ

Adətən açıq cəmiyyətdən danışarkən, onun iki şərhini fərqləndirirlər - Anri Berqsonun (1859-1941) elitar və Karl Popperin (1902-1994) eqalitar konsepsiyalarını. Birincisi - əsasında antaqonizmlərdən azad, beynəlxalq insani birlik, ümumbəşəri, antiutilitar əxlaqa dayanan, şəxsiyyət azadlığı və yaradıcılığının, həmrəylik və humanizmin vüsət tapdığı ideal cəmiyyət quruluşunu nəzərdə tutur. Bu konsepsiyanın mühüm müddəaları A.Berqsonun "Əxlaq və dinin iki mənbəyi" əsərində verilib. Həmin əsər onun son əsəridir və 1932-ci ildə nəşr edilib.

Ümumilikdə götürüldükdə, Anri Berqsonun iki əsəri - "Metafizikaya giriş" (1903) və "Yaradıcı təkamül" (1907) - onun yaradıcılığının zirvəsi sayılır. Bu əsərlərdə filosofun evolyusionist (təkamül) spiritualizmi tam orijinallığı ilə üzə çıxır. Spiritualizm (latınca "spiritualis" - ruhi olan deməkdir) elə bir fəlsəfi baxışdır ki, burada ruh gerçəkliyin ilkin əsası qismində götürülür. Fəlsəfi termin kimi "spiritualizm" XIX əsrdə V. Kuzen tərəfindən elmə daxil edilib. Sonralar bir sıra məktəb və istiqamətlər, əsasən XIX-XX əsr fransız və italyan fəlsəfəsində bu ad altında fəaliyyət göstərmişlər.

Bu kitablarında və onlardan əvvəl yazdığı "Şüurun bilavasitə məlumatları" (1889), "Materiya və yaddaş" (1896), "Gülüş. Komik olanın əhəmiyyəti haqqında oçerklər" (1900) əsərlərində A.Berqson özünün açıq cəmiyyət konsepsiyasına doğru olduqca məhsuldar iş aparmış və zəmin hazırlamışdır. Əlbəttə ki, adları çəkilən həmin əsərlərin əhəmiyyəti yalnız açıq cəmiyyət konsepsiyasına hazırlıqla məhdudlaşmır. Onların hər biri ayrılıqda müstəsna dəyərə malikdir və fəlsəfə elmi, ümumdünya mədəniyyəti üçün əvəzsiz töhfədir. Qeyd etmək vacibdir ki, bu əsərlərdə A.Berqson, həmçinin, yeni zaman məkan konsepsiyasının əsaslarına dair də xeyli orijinal fikirlər söyləmişdir ki, hazırda xüsusi maraq və aktualıq kəsb edir.

"Əxlaq və dinin iki mənbəyi"ndə filosof insanın əxlaqi (mənəvi) və dini fəaliyyəti üzərində dayanır, şüur nəzəriyyəsindən universum və dəyərlər nəzəriyyəsinə keçir.

Əxlaqi normaların iki mənbəyi göstərilir: sosial təzyiq və sevgi coşğunluğu. Birinci halda normalar tarixən müəyyən olmuş müxtəlif qrupların sosial tələblərini ifadə edirlər. İndivid özünü sositumda hüceyrənin orqanizmdə və yaxud qarışqanın qarışqa ailəsində özlərini tapdıqları kimi tapır. Belə cəmiyyətin əsasında "özünü vərdislərlə bağlamaq vərdisi" durur və bu, əxlaqi öhdəliyin əsasını təşkil edir. Vərdislər sistemi az və ya çox dərəcədə cəmiyyətin tələbatlarına cavab verir. Lakin vərdisi öhdəliklərin əxlaqi - qapalı cəmiyyət əxlaqidır, çünki individ tamın hissəsi, mexanizmin elementi kimi hərəkət edir.

A.Berqsona görə, sosial pressing, hər halda, yeganə əxlaq mənbəyi deyil. Əxlaq cəmiyyət tipi ilə nisbətədir. Mütləq əxlaq da mövcuddur - açıq cəmiyyət əxlaqi. Bu, onun fikrincə, xristian əxlaqidır, yunan müdriklərinin əxlaqidır. Universal dəyərlərlə səciyyələnən əxlaq qəhrəmanları Sokrat və İsa peyğəmbərdir. Onlar qrup, bir icma dəyərlərilə qane olurlar, insanda bütün bəşəriyyəti görürlər. Məhz bütövlük təşkil edən bəşəriyyət açıq cəmiyyətdir. Qapalı cəmiyyət əxlaqi statikdir. Açıq cəmiyyət isə, əksinə, maksimal dərəcədə dinamikdir. Simasız konformizmə və qapalı cəmiyyətin hər cür tabularına qarşı anadangəlmə təkrarsızlığı ilə şərtlənən şəxsi başlanğıca söykənən əxlaq dayanır.

Filosofun fikrincə, bütün mövcud olmuş cəmiyyətlər - qapalı cəmiyyətlərdir. Həqiqi açıq cəmiyyətə yetişmək üçün böyük distansiya var - ən böyük millətlə

bəşəriyyət arasındakı, sonlu olanla sonsuzluq arasındakı məsafə qədər. Açıq əxlaqın və deməli, açıq cəmiyyətin fundamenti - yaradıcı şəxsiyyətdir və onun məqsədi insanlıqdır. Bu şəxsiyyətin və onun əxlaqının məzmunu - bütün insanlara məhəbbətdir. Başlıca xassə isə novatorluq ruhudur ki, təsbit olunmuş qapalı cəmiyyət normalarını yaxşıya doğru dəyişdirir.

1932 –cu ildə Berqsonun “Əxlaq və dinin iki mənbəyi” adlı əsəri nəşr edilmişdir və berqsonizm dünyəvi fəlsəfi sistem kimi qəbul edilmişdir. Bu fəlsəfi sistem tək varlıq və idrak problemlərinin izahi ilə deyil, cəmiyyətin inkişaf problemlərinə ilk növbədə bəşəriyyətin mənəvi baxımdan inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Bu əsərin özəlliyi ondadır ki, ictimai həyat, əxlaq və din biri biri ilə sıx əlaqədə təhlil edilir.

Berqson iki növ fərqli cəmiyyət və əxlaq tezisini irəli sürür: qapalı və açıq. Birinci növ real mövcüddür, ikinci isə onun idealıdır. Berqsonun təsvirinə görə qapalı cəmiyyət tarixdə təbii baxımdan yaranan insan birlikləridir – tayfa, xalq, dövlət onun konkret formalarıdır. “Qapalılıq” ilk növbədə onda özünü büruzə verir ki, bu birliklər məhdud insan sayını əhatə edir; ikinci tərəfdən, bu birliyin qanunları yalnız onun öz üzvlərinə aiddir, onlar arasında yayılır və məqsədi birliyin qorunub saxlanması və möhkəmlənməsidir; üçüncü tərəfdən bu birlik analoji birliklərə

qarşı çıxış edir, onlarla konflikt yaranır, bəzən isə müharibə baş verir. (26, 70).

Berqson hesab edir ki, qapalı cəmiyyətlərdə daxili konfliktlər xarakterikdir. Sosial ziddiyyətlərin mənbəyini müəyyən dərəcədə şəxsi mülkiyyətdə görür. Lakin şəxsi mülkiyyəti insan varlığının mütləq şərti kimi qiymətləndirir. Təbiət insana yaradıcı idrak vermişdir və o, müstəqil müxtəlif alətlər yaratmışdır, bu isə şəxsi mülkiyyəti qacılmaz edir.

Beynəlxalq konfliktləri də Berqson mövcud mülkiyyət münasibətləri ilə uzlaşdıraraq dərk etməyə can atır. O, hesab edir ki, müharibələrin əsas səbəblərindən biri satış bazarlarının yanacaq və xammal mənbələrinin itirilməsi və çatışmamazlığıdır; əhali artıqlığına bu məsələ ilə bağlayır. Hərbi konfliktlərin vacib səbəblərindən biri də onun fikrincə bütün insanlara xas olan komfort və təmtəraq

istəyidir. Bunu da o, mülkiyyət institutu ilə əlaqələndirir. Mülkiyyətin hər bir forması, o cümlədən ictimai mülkiyyət onun fikrincə müharibəyə səbəb ola bilər. Berqson hesab edirdi ki, müharibəyə səbəb şəxsi və kollektiv mülkiyyət olduğu üçün müharibə təbii xarakter daşıyır.

Berqson ictimai həyatın problemlərinə gec müraciət etmişdir, lakin bu müraciət təsadüfi deyildir. Müharibə və inqilablarla silkələnən dünyanın sosial situasiyanı anlamaq cəhdi ilə bağlı idi.

Berqsona görə, cəmiyyət həyatı cırpıntının təzahürüdür. İnsan təbiəti instinktlərlə bağlıdır, onların sırasında ən əsası müharibə instinktidir. Müharibələrin əbədi, qacılmaz olduğu kimi pessimist doktrina irəli sürülür. Lakin, umüd etmək olar ki, “qapalı” cəmiyyətdə hökm sürən bioloji qanunlar yalnız qismən ictimai həyatı müəyyən edir. Onun fikrinə görə, insan tarixi təbiətin imperativlərinə qarşı əbədi mübarizədir. Tərəqqi təbii iyrənc olanın müsbət süni ilə əvəz edilməsindədir.

Berqson qeyd edirdi ki, insan hisslərin ciliovlanmasının qarşısını almalıdır. Müəyyən norma və qaydalara tabe olaraq yaşamalıdır.

Berqson müharibələrin təbii hall olduğunu qeyd etməyinə bahmayaraq onlara haqq qazandırmırdı. Onun fikrincə tarix boyu insanlar bəzi mənfi təbii hallara qarşı mübarizə aparır və onları nəilsə əvəz etməyə çalışır. Bütövlükdə Berqsonu sülh problemi daha çox narahat edirdi. Sülhun qorunub saxlanması üçün beynəlxalq qurumların yaradılmasını vacib məqam hesab edirdi. Bu qurumların aqressiv hərəkətlərin neytrallaşdırılmasında önəmli rol oynaya biləcəyinə inanırdı. Sülhün qorunub saxlanılmasında millətlər Liqasına çox ümid bəsləyirdi. Berqson hesab edirdi ki, müharibələrin mənəvi səbəbi olan komfort və təmtəraq istəyi ilə də mübarizə aparmaq mümkündür, buna əks asketizmi vacib sayır. İnsanlar necə ki komforta, təmtəraqa can atır öz yaşayışının sadələşdirməyə də can atmalıdır.

Berqson düşünürdü ki, bunlar cəmiyyətdə həm daxili, həm də xarici konfliktlərin aradan qaldıra bilər və acıq cəmiyyətin yaradılmasına səbəb ola bilər. Onun anlamında acıq cəmiyyət – birləşmiş bəşəriyyətdir. Konfliktlərdən azaq bir cəmiyyətdə acıq əxlaq hökm sürür, onun tələbləri hamı tərəfindən mütləq şəkildə yerinə yetirilməlidir, “özünkü” və “özqə” bölgüsü olmamalıdır.

“Əxlaq və dinin iki mənbəyi” əsərində Berqson təkamülün dini-mistik izahi mövqeyindən çıxış edir. “Həyatı cırpıntı” anlayışı həyat fəaliyyətinin sirrli olduğunu qeyd edir. Cəmiyyət “həyatı cırpıntının” təzahürüdür. İnsan iki formada həyat sürür: xarici həyat yəni özün üçün deyil, başqaları üçün; yalnız “dərindən düşünərək” bizim həqiqi və azad “mənliliyimizin” təzahürü ola bilər. Birincini o, qapalı ruh adlandırır, ikincisini isə - açıq. “Fərd və cəmiyyət eynilik təşkil edəndə - ruh dairədə qapanır. O qapalıdır “ (19, 236). Açıq ruh isə təmiz və azaddır. O həqiqi “sürəklilikdir”, “həyatı cırpıntının” tam təəcəssümüdür.

Cəmiyyət təliminin seciyyəvi xüsusiyyəti onun bioloqizmidir, mistikaya çevrilən spiritualizmlə əlavə olunur. Berqsonun fikrinə görə insanlar arasında real münasibət bioloji səbəblərlə müəyyən edilir. Cəmiyyət və qarışıq yuvası arasında Berqson prinsipial fərqi inkar edir. Hər iki halda instinkt birgə həyatın və onun təşkilatının əsasıdır. Lakin insan tək bioloji varlıq deyil, o həm də kainatda yayılan ilahi enerji və iradə ilə mistik yaxınlığı olan mənəvi varlıqdır. İlahi qüvvə ilə insan ünsiyyəti sərhədi bilmir. İdeal vəziyyətdə, açıq cəmiyyət – bütün bəşəriyyəti birləşdirir.

Qapalı cəmiyyətdə sosial instinkt hökm sürür və bu buradasosial qrupun möhkəmlənməsinə yönələn qapalı əxlaq hökm sürür; bu əxlaq məcburi xarakter daşıyır. O, individin maraqlarını qapalı cəmiyyətin maraqlarına tabe edir.

Qapalı əxlaq kimi statik dində qapalı cəmiyyətin qorunub saxlanılmasına köməklik edir.

Cəmiyyətin ierarxik quruluşu ictimai həyatın vacib şərti kimi qiymətləndirilir. Açıq əxlaq qapalı əxlaqdan fərqli olaraq, açıq cəmiyyətə xas olan milli və dövlət sərhədlərini aşır –individin müqəddəsliyi,şəxsi azadlıq,bərabərlik prinsiplərini irəli sürür. Bu prinsiplər ayrı-ayrı dahilər tərəfindən irəli sürülür. Açıq əxlaq – dinamik dinlə yaxındır. Bu din bütün insanlara qarşı mistik məhəbbəti nəsihət edir. Cəmiyyətin inkişafı dahi insanların iradəsi ilə müəyyən edilir.

Qapalı cəmiyyətin əsas xüsusiyyətləri: statik din; əxlaqın mənbəyi-instinktlər; veridşlər sistemi; sosial tələblərə tabe olan möhkəmlənmiş davranış stereotipi. Əx-

laqın əsas funksiyaları: ictimai birləşmənin həmrəyliyini, intizamı, başçının absolyut hakimiyyətinə tabeliyi təmin etməkdir.

Qapalı cəmiyyətdə hakim təşkilat formaları: avtoritarizm, sərt subordinasiya və elementlərin koordinasiyasıdır. Cəmiyyətin birləşdirən prinsip – millətçilikdir. Əxlaq və dinin məqsədi – qapalı cəmiyyətin qorunub saxlanmasıdır.

Açıq cəmiyyətin əsas xüsusiyyətləri: dinamik din; əxlaqın mənbəyi – intuisiyadır; rasionallıqdan üstün olan mistik duyğu qabiliyyətinə malik olduğu üçün dahi şəxsiyyətlərin çağırışına cavab verməyin vacibliyidir.

Açıq cəmiyyətdə əxlaqın funksiyası: insanlığa və tanrıya sevgi; dinin mənbəyi – mistik görüntülərdir; demokratiya açıq cəmiyyətin əsas xüsusiyyətidir. Əxlaq və dinin məqsədi: bəşəriyyətin qorunub saxlanması və inkişafıdır.

Etik məsələdə Bergsona görə əxlaqın iki növü vardır. Biri içədənük (qapalı) əxlaq, o biri isə xaricədənük (açıq) əxlaqdır. Qapalı əxlaqın qaynağı toplumla əlaqədardır. Açıq əxlaq isə üstün insanların əxlağıdır. Bu əxlaqın qaynağı yaradıcı, irəliyə aparıcı qüvvədir.

3. 2 .ƏXLAQIN DİNİN BAĞLILIĞI

Onun” Əxlaq və dinin iki mənbəyi “adlı əsərində işlədiyi əxlaq problemi dinlə birlikdə təhlil edilir.

Bergson əxlaq problemini incələdiyi zaman dinə geniş yer vermiş, onunla bağlı görüşlərini ayrı olaraq açıqlamışdır. Ona görə dinin də əxlaqın iki növü, iki ayrı qaynağı vardır. Statik və dinamik din. Statik din insanın içində yaşadığı topluma bağlayan dindir.

Bergsona görə, insanın təbiətə görünməmiş təsiri ondan xəbər verir ki, cismanilik bütün hədləri keçərək böyüyür, patoloji olaraq şişir. Bu cismaniliyə müvafiq böyük qəlb, ruh, sevgi çatışmır. Mexanistik cismanilik mistikaya, yəni öz mifləri, əfsanələri və mövhumatları ilə sosial əlaqələri möhkəmlədən, onların dağılmasının qarşısını alan dinə ehtiyaclıdır. Din, həmçinin, əbədiyyə inam, mühafizə olunmaq mümkünlüyü hissini yaradır, baş verənlərə insanın özünün təsir

etmək gücünə və imkanlarına ümid aşılır. Din, filosofun fikrincə, insan və cəmiyyəti intellektin yaratdığı təhdidlərdən müdafiə edir. Müasir cəmiyyət daha çox mistik genlərə ehtiyaclıdır. Bu ehtiyac ödənilmədikcə, insan aqlının hadisələrin gedişini həyata qarşı çevirməsi ehtimalı daha da artır. Biz durmadan onun şahidi oluruq ki, düşünən varlıq eqoizmə yuvarlanır və sosial əlaqələri qırır. O, öz sonsuzluğunu, gələcəyin məchulluğunu və bütün insani təşəbbüslərin faniliyini dərk edir. Onun ilkin yeganə çıxış yolu dinamik dində - mistikadadır. Başqa sözlə desək, əsl elitar intellektə nail olmaqdadır.

Berqson əxlaqın dinin sıx bağlı olduğunu sübut etməyə çalışır, din olmadan heç bir cəmiyyətin mövcudluğu mümkün deyil. Dinin iki növünü qeyd edir: təbii və dinamik. İnsan tarixinin ilkin dövrlərində təbii din yaranır, cəmiyyət inkişaf etdikcə dinamik din əmələ gəlir.

Berqsonun təbii və yaxud statik din təliminin əsasında həyat və zəka arasında konflikt tezisidir. Cəmiyyətdə progress zəkanın inkişafı olmadan mümkün deyil, eyni zamanda Berqson hesab edir ki, zəka həm fərdin həyatı üçün, həm də üzvü olduğu sosial qrup üçün müəyyən təhlükə yaradır. Düşünmə qabiliyyətinə malik olan hər bir adam özünü şəxsiyyət hesab edir, bu isə Berqsonun fikrincə onların ilk növbədə öz maraqlarını güdmək istəyini daha güclü edir, nəyinki başqalarının. Eqoizmə qarşı din çıxış edir – sosial borclar müqəddəs hesab edilir. İndividual zəkasının inkişafı, Berqsona görə başqa bir təhlükədə yaradır: insan heyvandan fərqli olaraq ölümə məhkum olduğunu anlayır. Rasional düşünmə qabiliyyətinə görə, insan başa düşür ki onun bütün əməlləri müvəffəqiyyətlə bitmir. İlahi qüvvəyə inam qorxunu dəf etməyə köməklik edir, müəyyən optimizm əmələ qətirdir.

İbtidai cəmiyyətlərdə insan şüurunun miflər yaratmaq bacarığı nəticəsində statik din yaranmışdır. Dinamik dinin yaradıcısı isə “dahi mistiklərdir”. Dinamik din bütün bəşəriyyətə müraciət edir, milli məhdudyyət bilmir, acıq əxlaq və cəmiyyətə uyğundur. Onun fikrincə, bütün dünyəvi dinlər, dinamikdir. Dini qurumlar yaran-

dıqda bu dinamizm məhdudlaşır və dinin statik xüsusiyyətləri əmələ qəlir. Ona görə də sözün əsl mənasında dinamik din yaradılmalıdır və bu din özündə bütün dünyəvi dinlərin vacib məqamlarını birləşdirməlidir. Berqson dini sintez proqramını irəli sürür.

Dinamik din açıq cəmiyyətə və əxlaqa uyğundur, həm də onların yaranması üçün əsas şərtidir. Sosial ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, dini “yenilənmə” ilə mümkündür. Berqsona görə bu dini zəmində şəxsiyyətin kultu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Berqson “mistik dahiyə” inanır.

Berqson öz fəlsəfi fəaliyyətini dinin nəzəri baxımdan əsaslandırılması kimi qiymətləndirir. Berqson tomist Tonkedəkə yazdığı məktubda geyd edir ki (20 fevral 1912), mənim şüurun vasitəsiz gösətəriciləri haqqında əsərində azadlıq faktı işıqlandırılır; “Materiya və yaddaş” əsərində isə ümüd varam ruhun real olduğu bilavasitə hiss edilir; “Yaradıcı təkamüldə” isə yaradılış faktıdır; ümumilikdə isə materiya və həyatı yaradan azad Tanrı ideyası aydınlaşır. Onun yaradıcı qüvvəsi təkamül prosesində və insanların bir şəxsiyyət kimi yaranmasında özünü göstərir (26, 74). “Yaradıcılıq təkamülündə” Allah yaradıcı qüvvədir. Berqson hesab edir ki, ruh əbədidir. 30-cü illərin əvvəllərində Berqson özünün fəlsəfi sisteminin tamamı kimi demək olar ki, müəyyən bir teologiya yaradır. Bu teologiya mistik intuisiya təlimi ilə sıx əlaqədədir.

Yaradıcılıq təliminin nəticələrini faktların düzgün kondensasiyası kimi qiymətləndirən Berqson geyd edirdi ki, bu təlimdə “həyatı cırıntının” mənbəyi nədir sualına tam şəkildə cavab yoxdur. “Əxlaqın və dinin iki mənbəyi” əsərində Berqsonun fikrincə elmə söykənən intuisiya yalnız mistik intuisiyada davam edilir. Mistisizm həyatı prinsipinin dərk edilməsində önəmli formulada özünü göstərir: “Allah sevgi obyektidir” (26, 74). Bu formula ilə mistiklər filosofa “həyatın hardan hara getdiyini göstərmişdir”.

Berqsonun fikrinə görə, bütün maddi kainat, canlı və cansız varlıqlar ilahi sevgidən yaranıb. İlahinin əsas məqsədi allaha sitayiş etməyi bacaran insanın yaradılmasıdır, maddi həyat isə insanın yaşaması üçün müəyyən şəraitin olması səbəbindən yaradılmışdır. Həyatı cırıntı və yaradan – Tanrı eyni anlamda başa düşü-

lür. Berqsonizm dini fəlsəfi təlimdir. Mistik ekstazi o, vacib hesab edir, onu ilahi nurlandırma, aydınlatma kimi başa düşür. Berqson fəlsəfəsi irrasional fəlsəfədir.

İntuitivizmə görə fəlsəfə dinə tabedir. Ortodoksal xristianlıqdan fərqli olaraq Berqson konsepsiyasının xarakterik xüsusiyyəti panteizmdir. Berqson fəlsəfəsi dini fəlsəfədir.

Avropada insanlığın hissiyat və imanın xilaskarı olaraq ortaya çıxan ünlü filosof, "Əxlaq və dinin iki mənbəyi" adlı əsərində belə yazırdı ki, qapalı bir cəmiyyət, zəkanın pozucu aksiyasına qarşı ancaq bir din sayəsində müqavimət göstərə bilər və yaşaya bilər. Onun dəlili, daxili təcrübə delilidir. Yəni hissiyat, intuisiya, mistik yolla Allaha bağlanma qənaəti daşıyır. Eyni əsərindən bir başqa fikir. Bir şeyin varolabiləcəyini təsəvvür etməklə, onun varolduğundan əmin olmaq arasında fərq vardır. Birinciyi əldə etmək üçün ağılın, Allaha iman qarşısındakı başarısızlığı ortadadır. Allahın varlığı və mahiyyəti ilə bağlı problemi, mistik yol çözümlər.

Qapalı cəmiyyətdə dinin mənbəyi: mif yaratmaq qabiliyyətidir.

Dinin funksiyaları: insanı ölüm qorxusundan və intellektin dərk etmə bacarığının geniş olduğu fikrindən daşındırmaqdır. Dini təlimlərin əksəriyyəti "qapalı cəmiyyət" modelinə can atdıqlarından böyük yaradıcıların həyatın təsdiqinə yönəlmiş fikirlərini inkar etməyə çalışırlar. Həyatı qüvvəyə inananlar, həm ayrı-ayrı şəxslər, həm də xalqlar arasında maneələrin aradan qalxmasına çalışanlar isə ilk növbədə, dini baxışlarının fəallığı ilə seçilirlər.

NƏTİCƏ

XX əsrdə irrasionalizm qərb mənəvi həyatına böyük təsir göstərmişdir. İrrasionalizmin əsas nümayəndələrindən biri fransız alimi Anri Berqson hesab edilir. İrrasionalizmə görə fəlsəfənin əsas məqsədi “idrakın nöqtəyi nəzərinə” üstün gəlməkdir. Berqsonun fikrincə həyat – kainatın mahiyyətidir, həyat irrasional xarakter daşıyır, onun dərk edilməsi irrasional yolla mümkündür.

Berqson fəlsəfəsində, ümumilikdə “həyat fəlsəfəsində” həyat – həyacandır. Aramsız dəyişən emosiyalar, hisslər, istəklərdə təzahür olunan “həyacanlar axını” yeganə həqiqi reallıqdır və fəlsəfənin predmetini təşkil edir.

Öz fəlsəfəsinin vacib anlayışlarını mənəvi həyatın psixoloji analizinə əsaslanaraq formalaşdırır. Berqson şüurun iki qabiliyyətini qeyd edir: intuisiya və intellekt. Berqson güman edir ki, intellekt dəyişilməni, reallığı və həyatı deyil, yalnız müəyyən vəziyyətləri dərk edə bilər. İntuisiya üçün əsas şərt hər hansı bir maraqdan kənar durmaqdır. O, intuisiyanın iki növünü qeyd etmişdir: fəlsəfi – həyatın ümumi axarını dərk edən və bədii, individual.

Berqson materiyanı ruhun aşağı səviyyəsi, onun yaradıcı qüvvəsinin zəiflənməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirir. Həyat aktiv mənəvi həyat başlanğıcının mate-

riyaya yeridilməsinin nəticəsidir. “Həyatı cırpıntı”, yaradıcı qüvvə - ilahi qüvvə ilə bağlıdır.

Berqson fəlsəfəsində tədqiq edilmiş zaman konsepsiyası xüsusi yer tutur. Bu konsepsiya Kant fəlsəfəsinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Berqson, Kant fəlsəfəsində geyd edilən subyekt tərəfindən duyulan subyektiv zamanı tədqiq edir. Lakin əgər Kant fəlsəfəsində zaman şüurun aprior formasıdırsa, Berqsonda isə zaman – daxili təcrübə ilə dərk edilən bilavasitə şüur faktıdır (21, 509).

Zaman Berqsonun fikrinə görə sürəklilikdir. Sürəklilik insanın yaddaşında həkk olan keçmişin insanın hazırki həyatına təsiridir. Zaman məkandan daha mühümdür. Zaman həyatın, bəlkə də bütün reallığın mahiyyətində özünə yer alır Bizim başa düşməli olduğumuz şey ondan ibarətdir ki, zaman bir yığılın, bir artım, sürəklilikdir. Sürəklilik keçmişin davamlı tərəqqəsidir və bu tərəqqi gələcəyi həzm edir, irəli getdikcə isə şişir. Bu o deməkdir ki, keçmiş özünün bütövlüyündə indiye qədər uzadılmışdır və burada öz aktuallığını və fəallığını qoruyub saxlaya bilir. Sürəklilik o deməkdir ki, keçmiş bu vaxta qədər duruş gətirə bilməmiş və heç nəyini itirməmişdir. Biz şübhəsiz ki, öz keçmişimizin yalnız kiçik bir parçası ilə düşünürük, amma bu bizim bütün keçmişimizlədir... Biz bu qaydada xəyala dalırıq arzu edirik və fəaliyyət göstəririk. Zaman elə bu səbəbdən də yığındır, gələcək heç bir zaman keçmişdəki kimi ola bilməz, çünki yeni yığım hər bir addımda yüksəlir. Hər bir an yalnız yeni olan bir şeydir... dəyişiklik bizim güman etdiyimizdən daha radikaldır. Hər şeyin qabaqcadan xəbər verilə bilməsi yalnız mexaniki elmin məqsədidir və eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, bu bir intellektual yalandır. Ən azı”şüurlu varlıqlar üçün mövcud olmaq – dəyişilmək, dəyişilmək – yetkinləşmək- isə özünü sonsuz olaraq yaratmaq deməkdir. Əgər bu hər şey üçün doğrudursa, bəlkə də bütün reallıq – zaman və sürəklilikdir, təşəkkül və dəyişilmədir Berqsona görə mütləq bir real həqiqət var - sürəklilik.Həyat əslində aramsız sürəklilikdir.

“Yaradıcı təkamülündə” Berqson hesab edir ki, sürəklilik bütün kainatın ontoloji xarakteristikasıdır. Yaradıcı təkamülü təlimində, kainat canlı, inkişaf edən orqanizmdir.

Berqsonun yaradıcı təkamül fəlsəfəsi həyat fəlsəfəsinin digər nümayəndələrinin

dən fərqli olaraq, təbiətşünaslığa əsaslanırdı. O, “həyat” konsepsiyası əsasında dünyanın elə bir mənzərəsini yaratmaq istəyirdi ki, onun vasitəsilə təbiətin təkamülü və insanın inkişafının yeni şəkildə izahını versin, onların vəhdətini əsaslandırсын. A. Berqsonun fəlsəfi təliminin mərkəzi anlayışı – həyatı cırpıntıdır. Onun nöqtəyi-nəzərincə, həyat – aramsız yaradıcı təşəkküldür. Varlığın ətaləti mənşəyi olan materiya müqavimət göstərsə də, həyata tabe olur. Bunun sayəsində, təbiət dünyasının təkamülü yaradıcı təkamülə çevrilir. Nəticədə, Berqsonun fəlsəfəsində dünya vahid, aramsız və qarşısızalmaz şəkildə inkişaf edən, öz-özünə əmələ gələn və gözlənilməz şəkildə olan bir varlıq kimi təqdim olunur. Berqson belə hesab edirdi ki, bu dünya aramsız şəkildə təşəkkül tapır və daim yeni formalar yaradır. Onun fikrincə, insan əqli, zəkası vasitəsilə materiya dünyasına kifayət qədər uyğunlaşıb .

Bu yeni istiqamət nöqtəyi-nəzərindən təkamül daha bizə Darvinin və Spense-rin təklif etdikləri kimi mübarizənin və dağılmanın körtəbii və tutqun mexanizmi kimi deyil, tamamilə, başqa bir baxış bucağı altında təqdim olunur. Biz təkamüldə sürəkliliyi, qüvvələrin toplanmasını, həyatın və zəkanın ixtiraçılıq qabiliyyətini, “mütləq olaraq yeni olanın ardıcılıqla, dəqiqliklə işlənilib hazırlanmasını” hiss

“Həyatı cırpıntı” ilahi qüvvə ilə müəyyən edilir. Təkamül prosesi “həyatı cırpıntı” və cansız materiyanın əbədi mübarizəsidir.

Berqson “həyatı cırpıntının” üç əsas istiqamətini gözdən keçirir: hissiyat, intellekt və instinkt. İntellekt və instinkt bir-birinə zidd funksiya və məqsədləri olan həyatın müxtəlif formalarıdır. Lakin onlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir, qarşılıqlı bir-birinə təsir göstərir. Cəmiyyətdə intellekt üstünlük təşkil edir. Bizim intellekt sözün dar mənasında bizim bədənimizin ətraf mühitə qarşı münasibətlərini tənzimləmək, xarici predmetlərin arasındakı münasibətləri təsvir etmək, bir sözlə materiyanı düşünmək üçündür. Bu, bərk cisim, inert predmetlərin məskənidir. O, bütün təşəkkülü varlıq və vəziyyətlər seriyası kimi görür; o, şeylərin birləşdirici toxumalarını, onların həyatını quran sürəklilik axınını diqqət mərkəzindən kənarında saxlayır. İntellekt özünün normal funksiyasını yerinə yetirməkdə davam edir, bu funksiya maddi və məkan dünyası ilə bağlıdır, həyatın və ruhun maddi

aspektləri və ya məkanda ifadəsi ilə bağlıdır;İntellektin həyatı dərk etmək imkanı yoxdur,çünki bunu etdikdə onu ünsürlərə ayırır,pozur və dəyişdirir.O isə (həyat)parcalanmayan bütümlükdür; intuisiya isə, ondan fərqli olaraq, həyatın və ruhun zahiri mücəssimələri ilə deyil, onların daxili varlıqları, bilavasitə hiss olunması ilə bağlıdır. Berqson güman edir ki ,intellekt dəyişilməni,realığı və həyatı deyil,yalnız müəyyən vəziyyətləri dərk edə bilər.Berqson fəlsəfəsinin ən təməl anlayışı intuisiyadır.Sürəkliliyin varlığını insan ancaq və ancaq intuisiya ilə qavraya bilər.Sürəkliliyin intuitiv dərk edilməsi “intellektual simpatiya” ilə gercəkləşir.Mən heç vaxt belə bir fikirdə olmamışamki, intellektin yerinə nə isə başqa bir şey goyulmalıdır və ya instinkt ondan daha yüksəkdə durmalıdır. Mən, sadəcə olaraq, göstərməyə çalışmışam ki, biz riyaziyyat və fizika səltənətini tərk edərək həyata və şüura daxil olduğumuz zaman müəyyən bir həyat hissinə üz tutmalıyıq.

Berqsonun fəlsəfi görüşlərinin vacib aspektlərindən biridə pozitiv metafizikadır. Pozitivistlər kimi Berqson konkret təcrübəyə əsaslanan “pozitiv metafizikanın” yaradılmasında çox maraqlı idi. Yeni metafizika fəlsəfənin əsas xüsusiyyətlərini və problematikasını qoruyub saxlamalıdır. Təcrübə Berqson tərəfindən həyacan kimi başa düşülür. Ona görə də onun fəlsəfəsində psixologiya rol oynayır Berqsonu hətta önəmli psixologiyanın metafiziki adlandırmışdılar.

Berqson irrasionalizmi onun cəmiyyət və əxlaq təlimində inkişaf etdirilmişdir. Bu təlimin seciyyəvi xüsusiyyəti olan – boilogizmdir, bioloqizm ilə əvəz olunan spiritualizm lə əlavə edilir. Berqsonun fikrincə, insanlar arasında real münasibət bioloji səbəblərlə müəyyən edilir. Lakin bioloji amillərdən səvayi, mənəvi amillərə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanın ikili təbiətinin əsasında iki növ sosial münasibət yaranır, iki növ cəmiyyət əxlaq və din. Qapalı cəmiyyət,acıq cəmiyyət,qapalı əxlaq,acıq əxlaq,statik din və dinamik din.Qapalı cəmiyyətdə qapalı əxlaq və statik din hökm sürür.Burada yaxınlar,həmsəhərlilər,vətəndaşlar sevilir.Bu əxlaq məcburi xarakter daşıyır və

insanı - fərd olaraq qapalı cəmiyyətin maraqlarına tabe edir. Bu cür cəmiyyət üçün müharibə seciyyəvi xarakter daşıyır; insan daxilində kök salan müharibə instinkti, hər bir fərdin xüsusiyyətidir.

Açıq əxlaqın və deməli, açıq cəmiyyətin fundamenti - yaradıcı şəxsiyyətdir və onun məqsədi insanlıqdır. Bu şəxsiyyətin və onun əxlaqının məzmunu - bütün insanlara qarşı məhəbbətdir. Açıq cəmiyyətdə açıq ruhlu insanlar, insan eşqi vardır. Başlıca xassə isə novatorluq ruhudur ki, təsbit olunmuş qapalı cəmiyyət normalarını yaxşıya doğru dəyişdirir. A. Berqson özünün açıq cəmiyyət konsepsiyasını olduqca məhsuldar iş aparmışdır. Onun anlamında açıq cəmiyyət – birləşmiş bəşəriyyətdir. Konfliktlərdən azad bir cəmiyyətdə açıq əxlaq hökm sürür, onun tələbləri hamı tərəfindən mütləq şəkildə yerinə yetirilməlidir. Açıq cəmiyyətə xas olan açıq əxlaqın əsas prinsipləri - individin müqəddəsliyi, şəxsi azadlıq, bərabərlikdir. Açıq əxlaqın əsasını insanlara qarşı mistik məhəbbəti vacib hesab edən dinamik din təşkil edir. Hər böyük mütəfəkkir kimi Berqson fəşəfəsini tamamlamaq üçün əxlaq və din mövzusunda nə düşündüyünü ortaya qoymaq ehtiyacını duymuş və gərcəkləşdirmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Əliyev E. Məktəbli fəlsəfəsi. Bakı, “Adıloğlu nəşriyyatı”. 2008.- 264 səh.
2. Dürant U. Fəlsəfi hekayətləri. Bakı, “Zəkioglu nəşriyyatı”. 2006.- 578 səh.
3. Zeynalov M. Fəlsəfə tarixi (Qərb fəlsəfəsi). Bakı, “Azərbaycan nəşriyyatı”. 2000.- 544 səh.
4. İsmayilov F. Müasir qərb fəlsəfəsi. Bakı, Azərnəşr. 1991.- 310 səh.
5. Nicat Ə. Müdriklilik məbədi. Bakı, “Nərqiz nəşriyyatı”. 2005.-1108 səh.
6. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat – poliqrafiya birliyi. 1997.-518 səh.
7. Çokberk M. Felsefi tarixi: Remzi kitabları. 2000.- 102 s.
8. Təvfik R. Berqson haqqında: Henri Berqson və felsefesi. 2002.- 126 s.
9. Yıldız D. Henri Berqsonun felsefesi. Kosmik bir Füg qibi qelişen dünya görüşü. İstanbul., 2006.- 339 s.
10. Асмус В.Ф. Историко - философские этюды. М.: Мысль,1984.- 318 с.
11. Бергсон А. Длительность и одновременность. М.: КДУ, 2006.-160 с.
12. Бергсон А. Два источника морали и религии. М.: Канон, 1994.- 384 с.

13. Бергсон А. Смех. М.: Искусство, 1992.- 127 с.
14. Бергсон А. Творческая эволюция. М.: Терра, 2001.-383 с.
15. Бергсон А. Философская интуиция // Путь в философию. Анталогия. М.: 2001, с.203-218.
16. Бергсон А. Здравый смысл и классическое образование // Вопросы философии, 1990, № 1, с.163-167.
17. Блауберг И.И. Анри Бергсон. М.: Прогресс, 2003.- 672 с.
18. Блауберг И.И. Социально-этическое учение А.Бергсона и его интерпретаторы // Вопросы философии, 1979, № 10, с.130-137.
19. Буржуазная философия кануна и начала империализма. Под ред. А.С. Богомолова, Ю.К. Мельвиля, И.С. Нарского. М.: Высшая школа, 1977.-424с.
20. Воронов А.И. Интуитивная философия А.Бергсона. М.:1962-48с.
21. Гриненко Г.В История философии. М.: Юрайт-Издат.,2005.-685 с.
22. Зотов А.Ф. Современная западная философия. М.: Высшая школа, 2001.- 784 с.
23. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Буржуазная философия сер.ХІХ- нач.ХХв. М.: 1988.- 520 с.
24. Зотов А.Ф. Мельвиль Ю.К. Западная философия ХХ века. М.: Интеракс, 2004.- 432 с.
25. История философии: Запад-Россия-Восток (книга третья, философия ХІХ –ХХ в.). М.: Греко-латинский кабинет, 1999.-448 с.
26. Кузнецов В.Н. Французская буржуазная философия ХХ века. М.: Мысль. 1970.-320 с.
27. Новиков А.И. От позитивизма к интуитивизму. М.: Искусство, 1976.-255с
28. Тельнова Н.А. Проблема соотношения социального и индивидуального бытия в этике А.Бергсона // Вестник МГУ, сер 7, Философия, 1991, № 1, с.3-11.
29. Чанышев А.Н. Философия А.Бергсона. М.: МГУ, 1960.-56.
30. Французская философия и эстетика ХХ века. М.: Искусство, 1995.-271 с.
31. Философы двадцатого века. Книга первая. М.: Изд-во “Искусство ХХІ

века, 2004.-367с.